

1683-1699 SAVAŞLARINDA NEFİR-İ ÂMM HALKI*

GENERAL LEVY PEOPLE DURING 1683 – 1699 WARS

Murat TUĞLUCA**

Öz

Bu çalışmanın iki amacı bulunmaktadır. Birincisi 17. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen nefir-i âmm uygulaması çerçevesinde hangi toplumsal katmanların sefere sürüldüğünü tespit etmek, ikincisi ise bu sürülenlerin sefere katılım konusunda nasıl bir tavır sergilediklerini ortaya koymaktır. Nefir-i âmm, Müslüman bir beldeye yönelik istila tehdidi söz konusu olduğunda savaşa gücü yeten herkesin sefere çağırılması olarak tanımlanabilir. Bu teorik çerçeve, toplumun tüm katmanlarını kapsamı itibarıyla istihisalle uğraşan reaya ile bilgi üreten ehl-i kalemi de içermektedir. Hâlbuki Osmanlı devlet-toplum anlayışının temelini teşkil eden erkân-ı erba'a teorisine göre toplumsal katmanlar sadece kendi işleriyle ilgilenmelidir. İncelenen savaşta açıkça görülmüştür ki nefir-i âmm ilanı ile asker, reaya, kadı, müftü, bezirgân, seyyid gibi toplumun tüm katmanları sefere sürülmüştür. Dolayısıyla nefir-i âmm, Osmanlı Devleti'nde olağan savaş koşullarından çok daha fazla askere ihtiyaç duyulduğunda, kişilerin toplumsal statülerine bakılmaksızın uygulanmıştır. Çalışmada uygulamaya yönelik bazı direnç hadiseleri tespit edilmekle birlikte dini ve kanuni zorlamanın da tesiriyle bunların çok ciddi boyutlara erişmediği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Seferberlik, asker, reaya, ilmiye sınıfı, il erleri.

Abstract

This study has two aims. The first one is to reveal the social layers that were sent on military expedition within the framework of General Levy practice, which was declared by Ottoman Empire at the end of 17th century. The second aim is to determine the attitude adopted by these people who were sent to expedition against the participation. General Levy may be defined as calling everyone with sufficient power for a war to expedition if there is an invasion threat against a Muslim town. Rayah dealing with production and people of the pen who produce information are included as this theory involves all layers of the society. However, according to erkân-ı erbaa theory, which is the basis of Ottoman state – people understanding, social layers should deal with their jobs only. It is clearly seen on the examined war that with the declaration of General Levy, all layers of the society like soliders,

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından desteklenen SOBAG 114K903 numaralı ve "Devlet-Toplum İlişkileri Bağlamında Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulaması (17. Yüzyıl Sonu ile 19. Yüzyılın İlk Yarısı)" başlıklı projenin bir çıktısı olarak hazırlanmıştır. Yazar maddi katkılarından dolayı TÜBİTAK'a teşekkürlerini beyan eder.

** Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Öğretim Üyesi. mtugluca@ahievran.edu.tr

rayah, Muslim judge, mufti, merchant, sayyid were sent on an expedition. Thus, General Levy was applied at Ottoman Empire regardless of the social status of people when there is a need more than ordinary war conditions. Moreover, it is determined that there were no considerable resistance against this practice due to religious and legal pressures.

•

Keywords

Mobilization, soldiers, people, the ulema class, militia.

GİRİŞ

1683 Viyana kuşatmasındaki Osmanlı başarısızlığı büyük bozgunla sınırlı kalmadı. 1684'te Avrupa'da oluşan "Kutsal İttifak" orduları, Mora ve Macaristan topraklarında Osmanlı'ya art arda yenilgiler ve toprak kayıpları yaşattı. Bu yenilgilerin büyük moral bozukluğuyla devam ettiği bir aşamada, 1686'da Osmanlı Devleti, İslam savaş hukukunun bir uygulaması olarak nefir-i âmm ilan etti. Nefir-i âmm sözlüklerde; olağan dışı savaş koşullarında tüm ahaliden teşkil olunan asker, aceleyle ahaliden toplanan gayr-i muntazam asker, başıbozuk, genel savunma için savaşabilecek herkesin askere alınması, savaş bölgesindeki halkın savaşa sürülmesi ve halktan toplanan milis birlikler anlamlarında ifade edilmiştir (Baykal 1974: 142; Şemsettin Sami 1989: 924, 925, 1467; Pakalın 1993: 672; Redhouse 2001: 2095; Ağoston 2009: 199). Terimin bu tanımlamalara uygun anlamlarda kullanıldığını birçok kronikte görmek mümkündür (Cüveynî 1983: 73, 76; İnalçık-Oğuz 1989: 30, 40, 50; Solakzade 1989: 236; Neşri 2008: 299).

Nefir-i âmmın İslam fıkıh literatüründe kullanımına dair ilk örnek 12. yüzyıla rastlar. El-Fergani'nin (ö. 1196) "el-Fetavâ'l-Haniyye" adlı eserinde İslam toplumu savunma pozisyonundayken yani cihat farz-ı ayn hale geldiğinde ahalinin sefere sürülmesi nefir-i âmm olarak adlandırılmıştır (Heinzalman 2009: 28, 289). Fıkıh ve fetva kitaplarında bu terim genelde cihadın hükmü çerçevesinde ele alınır. İslam hukukunda cihadın hükmü farzdır. Farz, fıkhıta insanların üzerindeki yaptırım gücü itibariyle iki dereceye ayrılır. Birincisi *farz-ı kifâye* denilen ve bir kısım Müslüman tarafından yerine getirildiğinde diğer Müslümanlar üzerinden sorumluluğun kalktığı türden bir farziyettir. Cihat söz konusu olduğunda verilen hüküm, farz-ı kifayedir. Yani bazı Müslümanların cihat etmeleri, diğerleri üzerindeki sorumluluğun düşmesi için yeterli olmaktadır. Ancak tüm Müslümanlar cihadı bırakırsa herkes günahkâr durumuna düşer. İkinci tür farz ise *farz-ı ayn*dir. Farz-ı ayn toplum içerisindeki tüm bireylerin kişisel olarak yapmak zorunda oldukları türden bir farzdır. Yani birilerinin gerçekleştirilmesi diğerleri üzerindeki sorumluluğu sona erdirmez. Bu durum namaz, oruç, hac, zekât türü ibadetlerde olduğu gibi tüm Müslüman bireylerin yapmalarının zorunlu olduğu türden farzlar için geçerlidir. Konumuz itibariyle cihadın farz-ı ayn hale geldiği durumlar da söz konusudur. Böylesi bir durumda toplumdaki tüm bireyler cihadı gerçekleştirmekle mükellef hale gelirler (Mevkûfâtî [yz.] y.y.: 424a, 424b). Fetva kitaplarında bunun gerekçesi şu şekilde izah edilir: nefir, bir beldede bulunan Müslüman halkın canına, malına, çoluk ve çocuğuna düşmanın saldırmak üzere gelmekte olduğunun bildirilmesidir. Böyle bir haber ulaşıncı bölgede bulunan ve cihada gücü yeten herkese cihat farz olur (Fetâvâ-yı Hindiyeye t.y.: 138). Cihadın farziyet derecesi, cihat üzerine yazılmış risalelerde nefir-i âmm uygulaması ile irtibatlandırılarak izah edilir. Bu risalelerden 18. yüzyıl Osmanlısında Mirzazade Salim (öl. 1743) tarafından kaleme alınan (İmamoğlu 2014: 160) "*Neylû'r-Reşad fi-Emri'l-Cihad*" adlı eserde nefir-i âmm uygulamasının teorik çerçevesi çizilmiştir. Buna göre; cihat farz-ı ayn olduğunda tüm Müslümanlara nefir-i âmm uygulanır. Nefir-i âmma ihtiyaç bulunmadığı durumlarda ise cihat farz-ı kifâyedir. Geride ekip-biçmeye bir âdem kalsın diye bakılmadığı vakitte cihat cümleye farz-ı ayn olur. Bu durumda cihat yükümlülüğünü yerine getirip düşmanı tamamen def edene kadar "eve bekçi lazım ve şehri gözetmeğe biraz âdem gerek nice olur karyemiz boş kaldı dimeyüb cümle Müslümanlar gönül birliği" etmelidir. Bu bela def edildikten sonradır ki ancak normal koşullarda güvenlik tedbirleri alınır (Mirzazade Salim [yz.] y.y.: 13a, 13b). Teorik çerçevenin tüm Müslüman bireyleri cihatla mükellef tuttuğu açıktır. Ancak uygulamada bunun

gerçekleşmesi pek mümkün gözükmemektedir. Aşağıda görüleceği üzere Osmanlılar nefir-i âmm uygulamasında tüm ahaliyi sefere sürmek yerine savaşa gücü-kudreti yetenleri ihtiyaç doğrultusunda sürmüştür.

Bu uygulamanın Osmanlı Devleti'nde mutata işleyişi; savaşın *farz-ı ayn* hale geldiğine dair bir fetva alınması ve bu fetva doğrultusunda nefir-i âmm ilan edilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi. Erken dönemde fetva olmasa da ulemeden görüş alınarak nefir-i âmm ilanına gidildiği bilinmektedir (İnalçık ve Oğuz 1989: 50, 51). Ancak uzun Osmanlı tarihi sürecinde bazı nefir-i âmm ilanları için fetva yahut ulema görüşü talebinde bulunulmadığı anlaşılmaktadır (Topçular Kâtibi 2003: 200, 519; Türkal 2012: 652). İncelenen savaşta ise fetva süreci yaşanmıştır. Yukarıda değinildiği üzere Müslüman bir ülkenin istila tehdidi koşulları oluştuğunda İslam hukuku, cihadı tüm Müslümanlar üzerine *farz-ı ayn* hale getiriyordu. 1686 yılına gelindiğinde Osmanlı ülkesi için bu şartların oluştuğuna inanan devlet yönetimi, bu durumu tescillemek adına bir fetva almıştır. Alınan fetvaya müstenit bir şekilde nefir-i âmm ilan edilmiş ve böylelikle nefir-i âmm çerçevesinde icra edilecek uygulamalar için toplumsal meşruiyet sağlanmıştır. Taşraya gönderilen sefer emirlerinde fetva ve fetvayı doğrular/destekler nitelikli ayetler ile hadislere sıklıkla yer verilmiştir. Bu dayanakları kullanmanın altında ahalinin nezdinde meşruiyet sağlama kaygısı yattığı açıktır. Ancak bu, savaşın meşruiyetinden ziyade ahalinin elindeki savaş kaynaklarına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğuna dair ahaliyi ikna ve kaynakları temin için hissedilen meşruiyet kaygısıydı. Bu yolla sağlanan meşruiyet, seferberlik hususunda talep edilecek askeri ve mali tüm taleplerde ahalinin olası direncini kırmak için kullanılacaktı (Tuğluca 2016a: 309).

İslam hukuku, devlet yönetimine seferberlik için nefir-i âmm uygulamasını etkin bir araç olarak sunmuş, Osmanlı Devleti de bu aracı, padişah fermanı, fetva, ayet ve hadisler eşliğinde sıklıkla kullanmıştır. Savaşı yönetenler, taşraya gönderdikleri hükümlerde devletle toplumu, düşman istilasına karşı mücadele konusunda ortak bir zeminde buluşturmayı hedefleyen bütün bu dayanaklara sıklıkla yer vermiştir. Fetva ve diğer dayanakların gücü, kuşkusuz dini ve dünyevi yaptırımlar barındırmasından ileri gelmekteydi. Fetva toplumu sadece sefere çağırıyor, çağrıya karşı gelenleri de tehditle sefere zorluyordu. Çağrıyı inkâr edenlerin kâfir olacağı, kâfir olması münasebetiyle nikâhlarının düşeceği, mallarının müsadere edilebileceği, ayrıca katılmama konusunda ısrar edenlerin de katledilmelerinin şer'an vacip olduğu, katılım konusunda gevşeklik gösterenlerin ise dünyada ve ahirette cezalandırılacağı fetvanın yaptırıma yönelik en etkin söylemleriydi (BOA, AŞD 10: 110/1; BOA, A.DVN. 193-87; BOA, MD 98: 62/188; İSAM, TŞS 191. 8551: 45b). Bütün bu hükümler devletin eline savaşa katılmayanlar hususunda güçlü bir yaptırım yetkisi vermiştir (Tuğluca 2016a: 309-312). Devlet bu *ilahi* dayanakla toplumun tüm katmanlarını seferber edebileceği gibi, meslekten asker olanlarda görülebilecek isteksizliklerin de önüne geçebilecekti.

Olağanüstü savaş koşulları münasebetiyle ilan edilen nefir-i âmm uygulaması, devlete toplumun tüm katmanlarını sefere sürme imkânı sunmuştur. Ancak Osmanlı devlet-toplum anlayışının normal şartlarda meslekten asker olmayanların sefere sürülmesini uygun bulmadığı bilinmektedir. Osmanlılar, toplumsal tabakalaşma modelini klasik İslam düşüncesinin bir ürünü olan *erkân-ı erbaa* denilen bir formülle izah etmişlerdir. Formül, toplumun (1)asker, (2)ulema, (3)esnaf/zanaatkâr/tüccar ve (4)reayadan oluşan dört unsurdan meydana geldiği ve bu unsurların birbirlerinin işlerini yapmaması gerektiği esasına dayanır. Yani tabakalar arası geçişe sıcak bakılmaz. Savaş, askerin işidir ve reaya, esnaf/zanaatkâr, ilmiye sınıfı bu işten uzak durmalıdır. Teoriye göre tabakalar arası geçiş sayesinde askerlerin sayısı diğerlerinin aleyhine oranca artarsa, toplumsal yaşamın sürekliliğini sağlayan (yiyecek, giyecek vb. ürünler ile bilgi üretimi gibi) toplumsal ödevler yerine getirilemez. Dolayısıyla bu durum toplumsal yaşam için

önemli tehdit haline gelebilir (Kâtip Çelebi [yz.] t.y.: 3b-6b; İbrahim Müteferrika [yz.] t.y.: 26a, 26b, 27a; İpşirli 1997: 27; Unan 2004: 75). Osmanlı kanunlarında da bu anlayışa dair doğrudan emir ve uygulamalar söz konusu olmuştur.¹ Bütün unsurların kendi işlerini yerine getirdikleri sürece toplumsal yaşamın sürekliliğine katkı sağladığını savunan Osmanlı düşünürleri, 16. yüzyılın sonundan itibaren, reayanın istihali bırakıp askerî sınıfa dâhil olmasından dem vurmaktadır (Ünver 1969: 24, 25; İpşirli, 1982: 251 vd.; Koçi Bey 1939: 38-40). Osmanlı düşünürlerinin sürekli bu teoriyi hatırlatmasına rağmen toplumsal, ekonomik ve askeri şartlar, 17. yüzyıl boyunca Osmanlı yöneticilerinin bu prensibi kulak ardı etmelerine sebep olmuştur. Askerî ile reaya arasındaki keskin ayrılık kavramına olan ideolojik bağlılığa rağmen geleneksel çekirdek askeri güçlerin yararsız hale gelişi ile Osmanlı ordusu, bu dönemde giderek reaya kökenli askerlere dayanmakta olan bir süreç içerisinde bulunuyordu (Lacussen-Zürcher 2003: 5).²

Bu durum, Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde uygulanan asker alma işlemlerinden önemli bir sapmadır. Bu sapmanın yaşanması, esasında Osmanlı Devleti'nin çağın şartlarına uyumuyla ilgilidir. Erken modern ve modern dönemlerde merkezi hükümetler savaş hazırlıkları için çeşitli şekillerde asker alma yöntemleri uygulamışlardır. Bunun belirlenmesinde silah çeşitliliği, silahların tahribat gücü, savaş taktiklerindeki değişim gibi çağın teknolojik gerekleri belirleyici olduğu gibi çeşitli toplumsal ve mali etmenler de kendi belirleyiciliklerini ortaya koymuştur. Osmanlılar, bu sayılan değişkenlere bağlı bir şekilde kuruluşundan yıkılışına kadarki tarihi süreç içerisinde gönüllü gaziler, dirlik dağıtımı, pençik uygulaması, devşirme sistemi, tâbi devletlerden asker tedariki, levent/sekban ve sarucuların paralı asker olarak istihdam edilmesi, *mükemmel* paşa kapılarındaki askerlerin seferlerde kullanılması, ayan ordularının sefere sürülmesi, kura usulü, zorunlu yükümlülük gibi usullerle asker alma yöntemleri uygulamıştır (İnalçık 1980: 292 vd; Aksan 2003: 26, 31, 32; Lacussen-Zürcher 2003: 4-11; Murphey 2007: 59-72; Uyar-Erickson 2014: 19, 26, 66, 96, 166-168, 193, 194, 273). Bu uzun süreçte gerçekleştirilen asker alma yöntemlerinin büyük çoğunda karşılıklı bir etkileşimin sonucu olarak Avrupa'daki gelişmelerle bir paralellik sezilebilir. Osmanlı tarihinin en önemli kırılma noktalarından birisini teşkil eden 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Klasik Osmanlı ordusundan önemli farklılaşmalar görülmektedir. Mesela tımarlı sipahiler varlıklarını korumakla birlikte eski önemlerini kaybetmekteydiler (Aksan 2010: 60-62). Kuruluş döneminde devşirme sistemi ile askere alınanlardan oluşan yeniçeri ordusu da bu dönemde esnaftan oluşan bir milis gücü haline gelerek klasik özelliğini tamamen yitirmişti (Aksan 2003: 27, 33; Lacussen Zürcher 2003: 11, 12). Kuloğulları başta olmak üzere şehirli işsiz gençler, esnaf loncalarının kapasite fazlası mensupları ve köyden kente göç edenler ocağın insan kaynakları haline gelmişti (Uyar-Erickson 2014: 166). Osmanlı ordusunda paralı asker olarak sefere katılan leventler 16. yüzyıldan itibaren önem kazanmaktaydı. Kanun kaçakları ve topraksız köylülerden müteşekkil leventler seferberlik emirlerinde Osmanlı ordusunda ciddi bir insan kaynağı olarak görülmekteydi (Aksan 2003: 35; Lacussen-Zürcher 2003: 5). Bu iki gurubun asker alımlarına bakıldığında kapıkulu askerleriyle paralı askerler arasında etnik ve sosyo-ekonomik köken açısından bir fark kalmadığı gözlemlenebilir (Uyar-Erickson 2014: 171). Asker alımlarındaki unsurların toplumsal kökenlerine bakılarak Osmanlı ordusunda sivilleşmeye doğru bir evrilmeden bahsetmek mümkündür. Ancak Murphey, bu dönem için Avrupa

¹ "Rai'yyet oğlu ra'iyettir" şeklinde formüle edilen ifade ile reayanın askerî statüye geçişi engellenmek istenmiştir. Bu kaideyi formüle eden ibare Osmanlı kanunnamelerinde sıklıkla yer bulur. Örnek için Erzurum, Pasinler ve Çemişgezek Kanunnamelerine bakılabilir. (Akgündüz 1992: 530, 537).

² Murphey, (2007: 216) de reaya kökenlilerin orduya katılmalarını disipline olan olumsuz tesiri münasebetiyle askeri açıdan pek kabul görmese de mali zorunluluğun bu durumu kaçınılmaz kıldığına dikkat çeker.

devletleriyle sivil nüfustan askere alınma oranı karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'nin asgari bir seviyede olduğunu ifade etmiştir (Murphey 2007: 217).

Osmanlı askeri tarihçiliğinde yeniçeriler, tımarlı sipahiler, leventler gibi temel askeri gruplara ilişkin zengin bir literatür oluşmuştur. Literatürde bu askerlerin alımları, yetiştirilmeleri, ordu içerisindeki görevleri, işlevleri, toplumsal konumları ile toplumla ve devletle olan münasebetleri birçok çalışmanın konusu olmuştur.³ Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde normal asker alma yöntemlerinin yetersiz kaldığı olağanüstü şartlarda ilan edilen nefir-i âmm çerçevesinde sefere sürülen toplumsal katmanlar üzerinde yeterince durulmamıştır. Bu çalışmada nefir-i âmm ile sefere sürülenlerin kimlerden oluştuğu vuzuha kavuşturulmaya çalışılacaktır. Erken dönemlerden yıkılışa kadarki süreçte çeşitli gerekçelerle ilan edilen nefir-i âmm askerlerinin kimliğinde dönemsel şartlar gereği değişiklikler yaşanmıştır. 15. yüzyılın ortasında Haçlı istilası tehdidine karşı ilan edilen nefir-i âmm uygulamasında sefere sürülenler sıradan köylüler değildi. Bunlar, devrin ağır zırhlı askerlerine karşı etkin derecede silah kullanabilen savaşçılardı. Erken dönemde yukarıda izah edilen teorik çerçeveye uygun bir şekilde nefir-i âmm koşulları oluşmuş ve tüm Müslümanların üzerine cihat farz-ı ayn hale gelmiştir. Konuyla ilgili tamamlanmış bir çalışmada bu durumun savaşa katılım konusunda yeterince etkisinin olmadığı, üstelik maddi kaygıların daha önemli derecede itici bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Bu yüzden padişah nefir-i âmm çağrısı ile ahaliyi sefere çağırırken katılımcılara yeniçerilik, sipahilik gibi vaatlerle toplumsal statüde askerî olma yolunu açmak zorunda kalmıştır.⁴ 16. ve 17. yüzyıllarda da nefir-i âmm uygulamaları görülmekte, ancak bu ilanların temel gerekçesi, diğerlerinden farklı bir şekilde eşkıya def'i ile devlete isyan olmuştur (Türkal 2012: 157, 159, 167, 175). Bu çalışmanın ilgilendiği 1686 nefir-i âmm ilanına ise düşman istilası sebep olmuştur. Erken dönemler olan ilan gerekçesi benzerliğine rağmen 17. yüzyılın sonunda ilan edilen nefir-i âmm uygulamasında; savaşçıların kimliğinde ve savaşa katılım konusundaki motivasyon ile tavırda erken dönemden bir takım farklar söz konusu olmuştur. Bu dönemde toplumun tüm katmanlarından insanlar sefere sürülmüş ve sürülenler savaşa katılım konusunda ciddi bir muhalefet sergilememişlerdir. Bu farkların elbette dönemsel değişime bağlı olarak toplumsal, ekonomik, teknolojik ve askeri sebepleri bulunmaktadır. Bu çalışmada 17. yüzyılın sonunda nefir-i âmm ilanı çerçevesinde sefere sürülenlerin hangi toplumsal statüye mensup oldukları üzerinde durulacaktır. Genelde bunlar temel vazifesi askerlik olmayan ve gayr-i nizamı bir şekilde toplanan toplumun farklı kesimlerinden oluşan birliklerdir. Belgeler, "nefir-i âmm tarîki üzere toplandı"kları vurgulanan bu birlikleri, diğer askerî gruplardan ayrı tutmak için genellikle "nefir-i âmm halkı/askeri" olarak adlandırmıştır (BOA, AŞD 10: 228/4; BOA, AŞD 10: 230/2; BOA, MD 99: 14/57; BOA, BŞS 2101: 50a; BOA, RŞS: 7325: 44b, 45a; Demir 2010: 546, 559, 563, 569; Şakar 2007: 25, 175). Aşağıda *nefir-i âmm halkının* toplumun hangi kesimlerinden geldiği üzerinde durulacaktır. Böylelikle merkezi yönetimin diğer savaşlardan farklı gördüğü ve hissettiği bu savaşta toplumsal katmanların tamamının seferber edilmesine dikkat çekilecektir. Sonrasında bu askerlerin savaşa katılım hususundaki tavırları belgelerin bize söylediği kadarıyla ele alınacaktır.

³ Bazısı şu şekilde sıralanabilir: İsmail H. Uzunçarşılı, (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. I/II, Ankara: TTK; Mustafa Cezar, (2013), *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Ankara: TTK; Emine Erdoğan Özünlü, (2012), *Aynıtab Sipahiler Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak (1530-1647)*, Ankara: Berikan Yayınevi.

⁴ Tarafımızdan tamamlanan erken dönemle ilgili çalışma, "Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması" başlığıyla Belleten dergisinde yayınlanacaktır.

1. NEFİR-İ ÂMM ÇAĞRISININ MUHATAPLARI

Taşraya gönderilen hükümlerde Kutsal İttifak'a karşı yürütülmekte olan savaşın önceki savaşlarla kıyaslanamayacak derecede önemli olduğu sıklıkla vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti hiç böylesi bir manzarayla karşı karşıya kalmamıştı. Daha önce de Avrupalı devletler bir ittifak halinde Osmanlı Devleti'ne saldırmışlar, ancak müttefikler ilk defa bu derece başarı elde etmekteydiler. Hükümlerde savaşların Osmanlı topraklarını genişletme maksadıyla yapılmadığı, aksine (Müslüman ülke ve ahalisini) savunma gayesiyle gerçekleştirildiği bildiriliyordu (İSAM, TŞS 191. 8551: 45b). Bu yüzden savaşı yürütebilmek için önceki savaşlardan farklı olarak nefir-i âmm yoluyla seferberlik ilan edilmiştir. Bu usulle Osmanlı yönetimi, daha geniş planda askeri kaynakları seferber etme imkânı elde etmiştir. Kuşkusuz bu koşullarda en önemli savaş kaynağı askerdir. Osmanlı Devleti daha önce yürüttüğü uzun süreli savaşlarda, toplumun çeşitli katmanlarını cepheye sürmüştür. Ancak 17. yüzyılın sonunda ilan edilen nefir-i âmm çağrısında neredeyse tüm toplumsal katmanlar çok daha geniş planda ve uzun soluklu bir şekilde seferberliğe tabi tutulmuştur. Bu çalışmanın hedeflediği en önemli mesele, toplumun hangi kesimlerinin nefir-i âmm çerçevesinde sefere sürüldüğünün tespitidir. Esasında konu fıkhen açıktır: Cihat, farz-ı ayn haline geldiğinde köleler, kadınlar, borçlular, âlimler ve hatta savaşa kâdir çocuklar dâhil tüm Müslümanlar cihat ile mükelleftir. Bunların efendileri, kocaları, alacaklıları, ana ve babaları rıza göstermese dahi durum böyledir.⁵ Çünkü cihada katılım farz-ı ayn mahiyetini almıştır. Düşman saldırısını el birliği ile durdurma ve gücü yeten tüm Müslümanlara sefere çıkma zorunluğu vardır. Bu durumda sefere asker olarak çağrılmanın temel koşulu, kişinin "cenk ve harbe kâdir" olmasıdır.⁶ Diğer bir deyişle savaşmaya gücü yeten herkesin nefir-i âmm askeri olarak sefere sürülmesi teorik olarak mümkündür.⁷ Nitekim bu durum fetvada da açıkça ifade edilmektedir. Burada fıkhi çerçevenin Osmanlı uygulamasına nasıl yansıdığı üzerinde durmak gerekmektedir. Hükümlerde cihat farz-ı ayn hale gelmiş olmasına rağmen herkesi sefere sürmede zorluk yaşanacağı vurgulanmıştır.⁸ Kaldı ki Kur'an da bir savaşta tüm Müslümanların sefere çıkmasını istemiyordu (Noth 1999: 41; Hadduri 1999: 70).⁹ Bu suretle Osmanlı Devleti, sefere katılacaklarda elbette ki seferde ortaya çıkan ihtiyaç doğrultusunda "savaşmaya kudreti olmak" gibi temel bir kaide koymuştur.

Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde farklı toplumsal ve askerî gruplar nefir-i âmm askeri olarak görevlendirilmiştir. İlk olarak yaya ve müsellemlerden bahsedilebilir. Osmanlı Devleti'nin ilk düzenli askeri birlikleri olan yaya ve müsellemler, ocak sistemi üzerine teşkilatlanarak askerî hizmetlerinin karşılığı olarak verilen toprakları işletiyorlardı (Doğru 1990:

⁵ Bunun gerekçesini Bedayî'den aktaran Bilmen (1985: 360) şu şekilde ifade etmiştir: "Umumi haklara riayet vazifesi, hususi haklara riayet vazifesine tekaddüm eder, zarar-ı âmmı def için zararı hâs ihtiyar olunur."

⁶ Belgelerde bu durum çeşitli şekillerde tarif edilir: "sâdır olan fermân-ı âlişânda tasrîh buyurulan inüb binmeğe kâdir olmayan etfâl ve sibâyandan mâ'adâsı umûmen nefir-i âmm üzere sefere me'mûr olmuşlardır" (BOA, A.DVN. 191/38); "pîr ve ihtiyâr ve sibâyân ve amel-i mânde olanlardan mâ'adâ kâzâ-yı mezbûrun mâlen ve bedenen cihâda kâdir olan il erleri nefir-i âmm tarîkiyle Üngürüs seferine sürmeğe" (BOA, MD 98: 212/745); "ata ve dona kâdir olan nefir-i âmm askeri" (BOA, MD 98: 220/780); "etfâl-i müslimîn ve mâlen ve bedenen bir vechile cihâda kâdir olmayan marîz ve ihtiyârdan mâ'adâ cihâda kâdir olub ehl-i İslâm'dan olanlar nefir-i âmm tarîkiyle sefer-i hümâyûnuma me'mûr olmağın" (BOA, MD 98: 145/472). Başka örnekler için bkz; BOA, MD 98: 30/80; BOA, MD 98: 77/237; BOA, MD 98: 77/236; BOA, MD 98: 79/241; BOA, MD 98: 81/248.

⁷ "memâlik-i mahrûsemde ehl-i İslâm'dan olub cihâda kudreti olan ehl-i İslâm'ın cümlesi iskât-ı farîza-i gazâ için virilen fetvâ-yı şerîfe mücebince nefir-i âmm tarîkiyle sefer-i hümâyûnuma me'mûr" (BOA, MD 98: 89/278).

⁸ "ehl-i İslamdan her ferde bu vakitte gazâ ve cihâd farz-ı ayn olduğu zâhir ve mütebeyyin olup lâkin bilâd-ı İslamiyede sâkin cümle ehl-i İslâmın umûmen gelmelerinde su'ûbet olub" (Demir 2010: 374).

⁹ Konuyla ilgili ayet şu şekildedir: (Ne var ki) Mü'minlerin hepsi toptan seferber olacak değildir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar (Tevbe 122).

6). Yaya ve müsellemler önemlerini yitirerek 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nefir-i âmm durumunda askere çağrılan birlikler haline gelmiştir. Teşkilat, 1582 yılında dağıtılana kadar Osmanlı ordusunun geri hizmetlerinde görevlendirilmiştir (Mergen 2001: 64, 78). Bunun gibi geri hizmette bulunan kimi uzak eyaletlerdeki bazı kabileler de nefir-i âmm suretiyle askerî hizmette kullanılmışlardır. Bunlara Kuzey Afrika'dan Kuloğlu adıyla anılan Şâtî Arapları örnek verilebilir. Bu kabileler, Fizan'ın Osmanlı idaresine girişiyle Kuloğlu adı altında ve nefir-i âmm suretiyle hizmeti kabul etmişler ve sahra milisi gibi görev yapmışlardır (Kavas 2001: 37).

İhtiyat birlikleri olarak görev yapanların dışında, doğrudan bir savaş sebebiyle cepheye sürülen nefir-i âmm askerlerinin hangi toplumsal zümreden geldiği, bu çalışmanın esas meselesidir. Erken dönemde Osmanlılar, haçlılara karşı yürüttükleri savaşlarda ilan ettikleri nefir-i âmm için Rumeli Bahadırlarını çağırılmışlardır (İdris-i Bitlisî 2008: 79) Bunlar askerî statüde olmayan, ancak askerlik sanatından anlayan konar-göçer taifesinden kimselerdi. Sıradan köylü değillerdi. Zira bunlar, uzun talimler sonucu öğrenilebilecek kılıç, kalkan, mızrak gibi erken dönem savaş teknolojilerini kullanma becerisine iyi derecede sahip kişilerdi. Rumeli'nin olağanüstü dönemlerinde sefere sürülen bu askerleri, 17. yüzyılda *yörükân* adıyla yine nefir-i âmm askeri olarak görüyoruz.¹⁰ Ancak bu kez sefere sürülen bazı yörükler, ücretleri karşılığında ahali tarafından kiralanan nefir-i âmm askerleri olarak karşımıza çıkıyor (BOA, AŞD 12: 13/58; BOA, AŞD 12: 17/85).

Kanuni zamanında reaya sefere sürülmüş, ancak bu, cihat ve nefir-i âmm ilanıya gerçekleşmemiştir (Barkey 2011: 156). Avusturya'ya karşı yürütülen Uzun Savaş (1593-1606) içerisinde 1597 yılında Budin'deki "cenk ve harbe kâdir raiyyet tâ'ifesi" sefere davet edilmiştir. Finkel (1998: 37), bunu nefir-i âmm olarak ifade etmiştir. Yazar çalışmasında nefir-i âmm terkiğini "genel bir seferberlik" (a general mobilisation) anlamında kullanmıştır. Bunların dışında Kutsal İttifak Savaşları öncesinde, herhangi bir düşman istilası tehdidi olmaksızın başka gerekçelerle nefir-i âmm ilan edildiğine dair örnekler bulmak mümkündür. Mesela eşkiya define ve isyanlarda nefir-i âmm ilanı gerçekleşmiştir (İsazade 1996: 49; Gökbnar 1996: 85). 16. yüzyılın sonunda Celali isyanları sürecinde ve kısmen 17. yüzyıldaki isyanlarda padişahlar, hem eşkiyaya karşı hem de ahaliye zulmeden devlet kuvvetlerine karşı ezilmekte olan reayaya, nefir-i âmm suretiyle örgütlenme konusunda emirler vermiştir. Milis örgütlenmesi şeklindeki reaya, bu süreçte kendini korumaya çalışmıştır (İnalçık 1980: 305). Kutsal İttifak Savaşlarına (1683-1699) kadar Osmanlıların cepheye sürdüğü nefir-i âmm askerleri hakkında elimizde yeterince veri bulunmamaktadır. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu savaşta kullanılan nefir-i âmm askerinin kimliğiyle ilgili çok daha doyurucu veriye sahibiz.

1.1. Askerler

Kronikler, arzuhaller, şikâyet ve mühimme defterleri bize 17. yüzyılın sonunda kimlerin nefir-i âmm askeri olarak sefere sürüldüğü hakkında doyurucu bilgi vermektedir. Bu belgelerden anlaşıldığına göre askerler nefir-i âmm kapsamında çağrıya muhatap olmuşlardır. Nefir-i âmm ilanının esas hedef kitlesi asker dışı unsurlar olsa da bu ilanın asker üzerinde etkin bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Taşrada bulunan altı bölük halkı, dergâh-ı mualla yeniçerileri, cebeciler, topçular, top arabacıları, acemi oğlanı, züemâ ve erbâb-ı tumar gibi muvazzaf askerler zaten sefer yükümlülüğüne sahiplerdi. Ancak zikredilen bu muvazzaf askerler, "kutsal çağrı"ya atıfta bulunularak nefir-i âmm suretiyle sefere sürülmüştür. Muvazzaf askerler, nefir-i âmm ilan edildiği için fetvanın zorlayıcı hükmüne muhatap oluyor

¹⁰ 1685 baharında Venediklilerin Mora'ya saldırması üzerine Selanik'ten Yörükler nefir-i âmm usulüyle gönderilmiştir (İsazade 1996: 192). 1689'da da Rumeli'den 5-6 bin nefer piyade tüvane Yörük dilaverlerinin nefir-i âmm tarihiyle ihrâc edilmesi için ferman sadır olmuştur (Abdulah b. İbrahim el-Üsküdarî [yz.] t.y.: 203b).

ve nefir-i âmm seferberliğinde adları sıklıkla zikrediliyordu.¹¹ Peki, bunların zaten sefer emrinde askerler olarak nefir-i âmm çağrısına muhatap olmalarının anlamı ne idi? Muvazzaf askerler her halükârda sefere gideceklerdi. Hangi sebeple nefir-i âmm çağrılarında adları zikrediliyordu? Bunun cevabı savaş kaçaklarını en aza indirmek olmalıdır. Sefere gidişlerde muvazzaf askerler içerisinde yaşanabilecek gönülsüzlük, kaytarma ve firar hadiselerinde fetva ve nefir-i âmm uygulamasının dini bağlayıcılığı olan hükümlerin bu tür geri duruşlar için devletin elinde önemli bir koz olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de birçok belgede bu askerlerin sürülmesi için nefir-i âmm ilanı bir dayanak olarak kullanılmıştır.¹² Özellikle sefere katılmayanlara yönelik uygulanacak yaptırıma vurgu önemli görülebilir. Bir dirlik sahibinden örnek verilecek olursa; normal şartlarda sefere katılmayan bir dirlik sahibine ceza olarak dirliğinin elinden alınması yaptırımı uygulanabilirdi (Cin 1985: 66). Oysa işler artık değişmiştir. Sefere sürme hususunda merkezi hükümetin eli çok daha kuvvetli hale gelmiştir. Devletin elinde cihadın farz-ı ayn olduğuna ve buna istinaden nefir-i âmm ilan edildiğine dair bir fetva bulunmaktadır. Fetvaya göre cihada katılım farz-ı ayn olduğu gibi fetvayı inkâr edenler kâfirdir ve *avretleri* boş olacaktır (İSAM, TŞS 191. 42. 08551: 45b). Üstelik bu fikirlerinden vazgeçmezlerse katledilmeleri de şer'an vacip hale gelecektir (BOA, MD 98: 175/588; BOA, MD 98: 194/667). Bağlayıcılığı hem dinen hem kanunen yüksek olan bu dayanak, sefere katılım hususunda gönülsüzlük sergileme ihtimali olan zâimler, tımarlı sipahiler ve taşradaki diğer askerîler için çok kuvvetli bir yaptırım sebebi olacaktır. Söz konusu dirlik sahibi bir sefere katılmadığı zaman ceza olarak sadece elinden tımarının alınmasıyla değil, nefir-i âmm çerçevesinde canının da alınmasıyla karşı karşıya kalma tehdidi altında kalacaktır.¹³ 16. yüzyılda da olağanüstü şartlarda azledilme veya tazminat ödeme gibi cezaların yanında hakaretlere maruz kalma ve asılma gibi örfi cezalar verildiği vakidir (Özünü 2012: 76).

Nefir-i âmm askeri olarak sefere çağrılanların bir kısmı ise muvazzaf olmayan, ancak askerlik hizmetiyle doğrudan ilintili diğer kişilerdi. Sefere memur olmayan askerler, tekaütler ve kuloğulları nefir-i âmm yoluyla cepheye çağrılmışlardır. Sefer emri çıktığı zaman, sefere iştirake zorunlu tutulmayan taşrada bulunan mütekaît olmuş, ancak "harb ü darbe" kâdir

¹¹ "taht-ı kazânuzda sâkin olan altı bölük halkı ve dergâh-ı mu'allâm yeniçerileri ve cebecileri ve topçuları ve top arabacıları ve acemi oğlanı ve zü'emâ ve erbâb-ı tımâr ve mütekâ'idîn ve birden bine ve binden yüz bine varınca dirlik tasarruf idenler vesâyir ehl-i İslâm'dan olub mâlen ve bedenen cihâda kâdir olan âmme-i mü'minin ve kâffe-i muvahhidîn gayret-i dîn-i mübin için kâdir oldukları mertebe zâd ü zevâdı ve silah ve pusatlarıyla nefir-i âmm tarikiyle sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub" (BOA, MD 98: 194/667); "virilen fetvâ-yı şerife mücibince âmme-i Müslimin üzerine cihâd farz-ı ayn olmağla nefir-i âmm tarikiyle cümlesi sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub sen dahi tekmil ve tertib kapun ve yarar ve güzîde ve müstevfi ve müsella adamların ve eyâlet-i merkûmenin züemâ ve erbâb-ı tımârı ve alaybeyleri ve tımâr defterdârı ve defter kethüdâsı ve tezkirecisi ve ağaları ve zâbitleriyle beş yüz nefer cenk ve harbe kâdir müsella Şam kulu ile sefer-i hümâyûnuma me'mûr olub" (BOA, MD 98: 123/405); "virilen fetvâ-yı şerife mücibince âmme-i Müslimin ve kâffe-i muvahhidîn nefir-i âmm tarikiyle cihâda me'mûr ve taht-ı kazânuzda vâki' kasabât ve kurâda sâkin mukim ve müsâfir ve sahîhü'l-esâmi yeniçeri ve esâmesi çalık ve mukaddemâ yeniçeri olub dirliklerin inkâr idenler ve kul oğulları ve topçu ve cebeci ve bi'l-cümle askerî ta'ifesi ale'l-umûm evlerinden ve yerlerinden ihrâc ve bayrakların açib önlerine düşüb" (BOA, MD 98: 127/420); "cihâda kâdir ve ata dona ve piyâde ve süvârî ve kapulu ve kapusuz levendât vesâyir her kim olur ise olsun hâsılı ehl-i İslâm'dan olanlar kâdir oldukları mertebe zâd ü zevâde ve silah ve pusatlarıyla nefir-i âmm tarikiyle işbu gazâ-yı ekbere me'mûr" (BOA, MD 98: 47/137); Oldur ki işbu bin yüz senesinde vukû'u muhakkak olan sefer-i hümâyûn nusret-makrûn Anadolu'da vâki' kazâlarda sâkin tavâyif-i askerî umûm üzre ve ümmet-i Muhammed'den mâlen ve bedenen cihâda kâdir olanlar nefir-i âmm tariki üzere me'mûr olmağın... tenbih ve irsâl olunan sipâh ve silahdâr ve zü'emâ ve erbâb-ı tımâr ve yeniçeri ve cebeci ve topçu olub tavâyif-i mezkûrdan olmak iddi'asında olanlar" (İSAM, BŞS 79. 838. 2102: 29b). Başka örnekler için bkz. BOA, MD 98: 89/278; BOA, MD 98: 112/66; BOA, MD 98: 79/241; BOA, MD 98: 123/405; BOA, MD 98: 184/624; BOA, A.DVN. 193-87; İSAM, TŞS 191. 42. 08551: 45b; İSAM, TŞS 191. 42. 8551: 72b; İSAM, BŞS 79. 838. 2102: 32a; İSAM, AŞS, 44. 519. 222: 115, h. 269.

¹² Bkz. önceki dipnot.

¹³ "Bundan sonra itâ't-ı emri âli eylemeyüb evlerinde ve yerlerinde bulunanların dirlikde ve ocakda alakaları olmayub bilâ âmân katl olunub emvâl ve erzakları taraf-ı miriye girift olunub" (BOA, RŞS 7324: 123b, 124a).

piyade ve süvariler ile kuloğulları sefere katılmak zorunda kalmışlardır.¹⁴ Kale muhafazasıyla görevli bulunan topçu, mustahfız ve beşlüyânlar da nefir-i âmm davetiyle karşı karşıya kalan birliklerdendi (BOA, A.DVN. 192/29). Ayrıca kendilerinin yeniçeri ocağından yahut askerî taifesinden olduğunu iddia eden kişiler de nefir-i âmm suretiyle sefere çağrılmışlardır (İSAM, BŞS 79. 838. 2102: 29b). Bu sıralananlar devlete askerlik anlamında doğrudan bağı bulunan kesimlerdi. Bunların yanında devletin 16. yüzyılın sonundan itibaren savaşlarda sık sık başvurduğu leventlerin de nefir-âmm suretiyle cepheye sürüldüğü görülmektedir.¹⁵

1.2 İl Erleri

İncelenen belgelerde nefir-i âmm halkı olarak sürülenlerin başında taşranın ileri gelenlerinden teşkil edilmiş olan “il erleri” gelmektedir.¹⁶ Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla bunlar, nefir-i âmm için en sık başvurulan kesim olmuştur.¹⁷ Kökenleri 14. yüzyıl Anadolu’suna kadar giden il erleri teşkilatı, II. Selim devrinde Celâlîlerle taşrada mücadele yöntemleri çerçevesinde milis kuvvetleri olarak yeniden örgütlenmiştir (İlgürel 2000: 59, 60). Köylerin Celaliler karşısında hedef haline gelmeleri, bu teşkilatı resmi bir hüviyete büründürmüştür. Hükümet, köylüler arasından seçilen bir yiğitbaşı ile onun idaresinde köy delikanlılarından oluşan otuz kırk kişilik mahalli koruma birliklerini kurmayı teşvik etti. Böylelikle, köy halkı bir yiğitbaşı ve onun emrinde il erleri seçerek Celâlîlerin saldırılarından korunmaya çalıştılar (Akdağ 1999: 89). Bu teşkilatlanma sadece köylere mahsus kalmamıştır. Bir nevi halk koruma teşkilatı olan il erleri kazalarda da tesis edilmiştir. Ümeraya ait kapı halkının kanunsuz hareketlerini kendi bölgelerinden uzak tutmaya çalışmak, tecavüzleri önlemek ve asayiş temin için görev almışlardır (Cezar 2013: 226, 227). Bu bağlamda il erlerinin güvenlik ve asayiş temelinde vazifelerinin olduğu bellidir.¹⁸ Bu görevlerden birisinin de savaşlara katılmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunun örneklerini Kutsal İttifak savaşlarında görmek mümkündür. İl erlerinin ilk kuruluş amacı kendi köy ve kazalarının muhafazası iken 17. yüzyılının sonuna gelindiğinde, savaşlarda etkin bir şekilde kullanıldığına şahit oluyoruz. İl erleri nefir-i âmm suretiyle yahut normal bir şekilde hem kendi kazalarını korumuşlar hem de sık sık başka bölgelerde etkin bir şekilde savaşta görev almışlardır.

Sefere çağrılan il erlerinin özellikleri tanımlanırken “at ve dona ve darb ü harbe kâdir” olmaları gerektiği bildiriliyordu (Demir 2010: 547; Kılıç 1996: 81). Bu özelliğe sahip il erleri, kazalara gönderilen bir çavuş tarafından yerlerinden *ihrâc* edilerek görevlendirildikleri yerlere

¹⁴ “taht-ı kazânızda vâki’ ceng ü harbe kâdir sefere me’ûr olmayan askerî ve tekâ’üd ve kuloğulları ve sâ’ir il erleri nefir-i âmm tarîki üzere me’ûr ve ta’yîn olmuşlardır (BOA, AŞD 10: 45/1).

¹⁵ “Pojeğa sancağında vâki’ kazâ ve kurâ ve kasabada ne mikdâr darb ü harbe kâdir levend ve güzide âdem var ise mahallerinden ber-vech-i ta’accül nefir-i âmm tarîkiyle ihrâc ve yanına cem’ idüb” (BOA, AŞD 10: 241/3). Ayrıca bkz. İSAM, TŞS 191. 42. 08551: 45b; İSAM, AŞS 44. 519. 222: 115, h. 269.

¹⁶ “Ve yigirmi dördüncü Salı gün askerî tâ’ifesinden mâ’adâ cümle Anadolu eyâletlerinin her sancak ve her kazâsının haddine göre âdem intihâb, dîn uğruna sefere gelmek üzere nefir-i âmm emirleri tahrîr ve bâlâ-yı menşûrda fetvâ-yı şerîf üzere dahi hatt-ı hümâyûn yazılıp, “Ümmet-i Muhammed’den ata dona ve harb u darbe kâdir il erleri câhidü fî-sebilillâhi bi-emvâliküm ve enfusiküm emriyle âmil olup, bütün Rûmili’ne düşmen-i dîn müstevlî olmağın, cümle ümmet-i Muhammed’e bu sefer-i hümâyûnda hâzır bulunmak üzerlerine farz-ı ayn olup” (Türkal 2012: 1174, 1175). Ayrıca bkz. Tarih-i Râşid 2013: 629; Topal 2001: 340.

¹⁷ “mâlen ve beden cihâda kudretleri olanlar gerek askerî ve gerek sâ’ir il erleridir evlerinden ve yerlerinden ihrâc” (BOA, MD 98: 175/588); “Hâlâ Segedin kal’ası üzerine düşman-ı dînin istilâsı haberi şuyû’ bulmağla imdi taht-ı kazânızda vâki’ darb ü harbe kâdir süvârî ve piyâde askerî ve il erleri varsa cümlesi nefir-i âmm tarîkiyle” (BOA, AŞD 10: 75/5); “Bosna Sarayından ihrâc olunan bin nefer sekban tâ’ifesinden mâ’adâ darb ü harbe kâdir il erleri dahi nefir-i âmm tarîki ile rûz-ı kasıma değın yanında mevcûd ve hidmet-i muhâfazada istihdâm olunmak üzere” (BOA, AŞD 10: 35/3). Diğer örnekler için bkz; BOA, AŞD 10: 45/1; BOA, AŞD 10: 47/1; BOA, AŞD 10: 129/2; BOA, AŞD 10: 210/2; BOA, AŞD 10: 225/3; Demirsoy 2001: 64; Demir, 2010: 245, 476.

¹⁸ İl erlerinin görevleri için bkz. Mücteba İlgürel, (1998), “İl Erleri Hakkında”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12/1: 128-137.

sürülüyorlardı (Demir 2010: 549). Yukarıda belirtildiği üzere bu birliklerin görev tanımları ve kuruluş gerekçeleri, kendi memleketlerini, köylerini, kaza ve kasabalarını dışarıdan gelecek tehditlere karşı korumaktı. Savaş esnasında, özellikle Balkanlarda bunların temel vazifesi yine memleket muhafazası olarak gözükmektedir (Demir 2010: 213). Ancak ihtiyaç hâsıl olduğu zaman ya nefir-i âmm suretiyle yahut da normal bir şekilde sık sık sefere sürülmüşlerdir (BOA, AŞD, 10: 45, h. 1; BOA, AŞD 10: 43/4; BOA, AŞD 10: 45/3; BOA, AŞD 10: 47/1; Demir 2010: 218, 219). İşte bu durumlarda bazı il erleri, bu davetle gelen *asker sürücülerine* memleket muhafazasıyla görevli oldukları gerekçesiyle muhalefet etmişlerdir. Merkezî hükümet bu tür talepleri ihtiyaçlar doğrultusunda haklı bulmuştur (Demir, 2010: 213, 214). Zira asker sürücülerinin bir kısmı ellerindeki hükümlere dayanarak işgüzarlık yapmaktalar ve haksız yere memleket muhafazasıyla görevli olan il erlerini yahut başka görevlileri veya ahaliyi zorla nefir-i âmm bahanesiyle sürmeye çalışmaktaydılar. Bu durumla karşı karşıya kalan kişiler, şikâyet mekanizmasını kullanarak haksızlıkları önlemesini biliyorlardı. Ancak kimi durumlarda merkezî hükümet, zaruriyetin boyutuna göre il erlerinin memleket muhafazasıyla görevli olmalarına bakılmaksızın, ellerinde bu görevi ifa etmelerini bildiren emirler olsa dahi, kazalarından sefer mahallerine sürülmelerini emretmek durumunda kalmıştır. 1687 yılında müttelik donanmasının Nova kalesini istila edebileceği haberi üzerine il erlerinin buraya görevlendirilmeleri, böyle bir duruma örnek teşkil etmektedir. Bu tehdit çok ciddiye alınmıştır. Öyle ki “def’-i mazarrat-ı â’dâyı li’am ehem-i mühimmât-ı dîn ü devlet ve elzem- i levâzımât-ı mülk-i saltanat” olması sebebiyle Bosna’daki tüm kazalara emir gitmiştir. Emre göre Bosna Beylerbeyi Hüseyin Paşa cümleye *baş ve buğ* tayin edilmiştir. Bosna kazalarında bulunan “ceng ü harbe kâdir bi'l-cümle nefir-i âmm halkı” da bu seferde görevli kılınmıştır. İl erlerinin derhal sürülmesi, hatta ellerinde bu kişilerin kendi kazaları veya başka mahallerin muhafazasıyla ilgili emirleri varsa dahi bu bölgeye sürülmeleri istenmiştir. Böyle bir muhalefet/karşı çıkış/mazeret başka birçok hükümde kabul görmüşken, bu örnekte hiçbir surette kabul edilmeyeceği ısrarla belirtilmiştir.¹⁹ Burada önemli olan husus, askere nerede daha çok ihtiyaç olduğu meselesidir. Netice itibarıyla uygulama; il erlerinin eğer kendi kazalarında kalmaları önemli ise orada kalmaları, muhafaza edecekleri yahut da kurtaracakları yer daha acil bir önceliğe sahipse oraya gitmeleri şeklinde gerçekleşiyordu (Demir 2010: 451).

1.3. Ehl-i Kalem/İlim

Nefir-i âmm emri ve fetvası münasebetiyle toplumsal katmanların her kesiminin sefere dâhil edildiği daha önce ifade edilmişti. Bunlar içerisinde ilim ehli de bulunmaktadır. Bunlar ilim/kalem ehli olarak askerî/yönetici sınıfa dâhil olan, ancak savaş yükümlülüğü bulunmayan kesimdi. Böyle olmakla birlikte mevcut savaş koşulları, toplumsal statüde erkân-ı erbaa formülüne göre ehl-i kalem içerisinde yer alan kesimlerin de nefir-i âmm çağrısı ile karşı karşıya kalmasını zorunlu kılmıştır. Cihadın farz-ı ayn hale gelişi, toplumun bütün katmanlarını nefir-i âmm ilanında doğrudan doğruya muhatap haline getirdiği ifade edilmişti. Dolayısıyla ilmiye sınıfı bu çağrıdan muaf tutulmamıştır. Hükümlerde; kuzât, sâdât, müftüler, dergâh-ı muallâ müteferrikaları ve kâtibleri, eimme, hutebâ, mürtezika ve sâyir cenk ve harbe kâdir olan “amme-i müslimîn”in verilen *fetvâ-yı şerîfe* mucibince nefir-i âmm tarikiyle sefere memur edildikleri bildiriliyor, evlerinden ve yerlerinden ihraç edilmeleri isteniyordu.²⁰

¹⁹ “elimizde ve kendü kazâmuz ve âhar mahallin muhâfazasına emrimiz vardır diyü ta’allül ve muhâlefet ettirmeyüp cümlesin paşa-yı mûmâ ileyhın yanına irsâl...oluna diyü mü’ekked yazılmışdır” (BOA, AŞD 10: 240/3).

²⁰ “gerek kuzât ve sâdât-ı kirâm ve ...ve eimme ve hutebâ ve mürtezika vesâyir piyâde ve süvâri vesâyir her kim olur ise olsun hâsılı ehl-i İslâm’dan olanları nefir-i âmm tarikiyle umûmen evlerinden ve yerlerinden ihrâc” (BOA, MD 98, s. 112, h. 366). Başka örnek için bkz. BOA, MD 98: 89/278; BOA, MD 98: 99/307; BOA, MD 98: 112/366; BOA, MD 98: 74/231; İSAM, TŞS 191. 42. 8551: 45b.

Karşılaşılan bazı hükümlerde taşrada nefir-i âmm yükümlüleri sıralanırken sadece ehl-i ilme vurgu yapılmıştır. Mesela Biga sancağına gönderilen bir hükümde “kadılar, sâdât, eimme ve huteba”nın nefir-i âmm olarak sefere memur edildikleri ifade edilmektedir (BOA, MD 98: 126/417). Bu noktada ehl-i ilmin sefere muharip kuvvet olarak mı yoksa çeşitli idari işleri yürütmek üzere mi iştirak ettikleri sorusu akla gelmektedir. Nitekim nefir-i âmm çağrısına muhatap olan kadıların asker sürme vazifesi çerçevesinde kazalarından sefere sürülecek nefir-i âmm askerini katılım merkezlerine götürmek, orada yetkililere teslim etmek ve geri dönmekle mükellef oldukları tespit edilmiştir (BOA, MD 98: 125/411; BOA, MD 98: 112/366; İSAM, AŞS 44. 519. 222: 253/675). Ancak incelenen bazı belgelerde kadıların harbe iktidarlarının olup olmadığıyla ilgili olarak seferle bağlantılarından bahsedilmektedir. Mesela Trabzon Kadısı es-Seyyid Mustafa “pîr ve ihtiyâr ve alîl ve marîz ve bir vech ile harekete iktidârî” olmadığı gerekçesiyle nefir-i âmm yükümlülüğünden muafiyet talep etmiştir (BOA, AŞD 13: 21/100). Bu tabakayla ilgili sefer emirlerinin geçtiği (kadıların da adının zikredildiği) hükümlerde ehl-i ilimden olanların *harb ü darbe kâdir* özelliğe sahip kişiler olarak nitelendirilmeleri ve sefere silahlarıyla gitmeleri gerektiğinin bildirilmesi, bunların muharip kuvvet olarak sefere katıldıklarını düşündürmektedir.²¹ Ayrıca taşrada ehl-i ilimden olanların sefere katılmamak üzere başvurdukları izin dilekçeleri de bu konuya ışık tutmaktadır. Mesela cami imamı ve sıbyan okulu öğretmenleri, ilan edilen nefir-i âmm çerçevesinde seferden muafiyet istemektedirler. Gerekçeleri ehl-i ilimden olmaları değil; hasta, yaşlı ve fakir olmalarıdır. Talepleri, kazalarının kadısı, mütesellimi ve asker sürücülerinden kendilerini koruyacak bir hüküm elde etmektir. Divan bu kişilerin dilekçelerinde belirtilen mazeretleri doğrultusunda kendilerine izin vermektedir (BOA, A.DVN. 191/78). Trablusşam’dan bir müftünün sefere muharip kuvvet olarak katıldığını çağrıştıran izin dilekçesindeki ifadeleri bu konuya örnek olarak verilebilir. Müftü, dört adamıyla vilayetinden nefir-i âmm askeri olarak kalkıp Sofya’da ana orduya katılmıştır. Dilekçesinde gece gündüz, düşe kalka mevzubahis menzile geldiklerini, bu süreçte beden kuvvetini kaybettiğini ve sefere devam için iktidarının kalmadığını ifade etmiştir. Buna ek olarak fetva verme işinin vilayetlerinde atıl kaldığı gerekçesini de ifade ederek, kendisine merhamet edilerek esas vazifesinin başına dönmeyi talep etmiştir (BOA, A. DVN. 193-60).²² Her halükârda ehl-i ilim üyelerinin savaşmak üzere sefere katıldıkları anlaşılmaktadır. II. Süleyman’ın 1689 Macar seferine katılan bir şeyh bu konuda çarpıcı bir örnektir. İstanbul’da Şehzade Sultan Mehmed Han Camii vaizi olan Şeyh Karabaş Erzingânî

²¹ “memâlik-i mahrûsemde ehl-i İslâm’dan olub cihâda kudreti olan ehl-i İslâm’ın cümlesi iskât-ı farîza-i gazâ için virilen fetvâ-yı şerîfe mûcibince nefir-i âmm tarîkiyle sefer-i hümâyûnuma me’mûr ve ... kazâlarda sâkin gerek kuzât ve sâdât-ı kirâm ve dergâh-ı mu’allâm müteferrikaları ve kâtibleri ve ...eimme ve hutebâ ve mürtezika vesayir cenk ü harbe kâdir olan amme-i Müslimîn ve tâ’ife-i muvahhidîn gayret-i dîn-i mübîn için kâdir oldukları kadar zâd ü zevâdı ve silah ve pusatıyla virilen fetvâ-yı şerîfe ve fermân ...mûcebince evlerinden ve yerlerinden ihrâc ve ... Edirne sahrâsında livâ-i Rasulüllah’ın tahtında mevcûd itdirmek bâbında emr-i şerîfîm gönderilüb tenbîh-i hümâyûnum olmuşdur” (BOA, MD 98:89/278); “kuzât ve sâdât-ı kirâm ... ve eimme ve hutebâ ve mürtezika ve şâyir piyâde ve süvârî ve sâyirleri her kim olur ise olsun hâsılı ehl-i İslâm’dan olanların kâdir oldukları zâd ü zevâdı silah ve pusatlarıyla gayret-i dîn-i mübîn için nefir-i âmm tarîkiyle evlerinden ve yerlerinden ihrâc” (BOA, MD 98: 111/366); “Edirne sahrâsında sancağ-ı Rasulüllah tahtında bulunmak üzere umûmen Rumeli ve Anadolu’da sâkin ve ümmet-i Muhammed’den olub cenk ve harbe kâdir olan gerek kuzât ve gerek sâdat-ı kirâm ve ...eimme ve hutebâ ve mürtezika vesâyir tavâ’if-i Muhammed’e ve umûm üzere cihâda kâdir ...vesâyir her kim olur ise olsun hâsılı ehl-i İslâm’dan olanlar kâdir oldukları mertebe zâd ü zevâde ve silah ve pusatlarıyla nefir-i âmm tarîkiyle işbu gazâ-yı ekbere me’mûrsunuz” (BOA, MD 98: 47/137). Başka örnek için bkz. İSAM, TŞS 191. 42. 8551: 45b.

²² Başka bir dilekçe örneğinde Manisa’da fetva verme işiyle meşgul bulunan el-Hac Mahmud Efendi, nefir-i âmm seferine yola çıktığını, ancak arkasında bıraktığı evlâd ü iyâli ile ahalinin muhafazası ve fetva verme işinin yerine getirilmesi için izin istemektedir (BOA, A. DVN. 191-90). Sefere gelene kadar savaşa gücü kudreti yetip de seferin belli bir bölümünde savaşa gücü ve kudreti kalmayanların durumu için Divan’ın genel tutumu, kendilerine sefer teklifi konusunda ısrar edilmemesi ve serbest bırakılmalarıdır (BOA, AŞD 13: 165/807).

Efendi, müridleri ve müridlerinin müridleri ile beraber yüzden fazla nefir-i âmm askeriyle yeşil bayraklar açıp Sofya sahrasında Padişahın ordusuna katılmıştır. (Abdulah b. İbrahim el-Üsküdarî [yz.] t.y.: 48b).

Taşrada nefir-i âmm çağrısı için muafiyet talebinde bulunan kesimlerden bir diğeri seyyidlerdi. Hasta ve yaşlı olmaları münasebetiyle sefere katılmamak için verdikleri birçok başvuruyu arşivde görmek mümkündür.²³ Dolayısıyla seyyidler de nefir-i âmm askeri olarak sefere sürülmüştür. 1689 seferinde birçok seyyidin orduya katıldığı anlaşılmaktadır. Mesela Tire sakinlerinden 100 kadar seyyid ile suhte orduya geçitle katılmışlar ve 100 kuruş ihsan almışlardır. Bu sefer esnasında Serdar Recep Paşa bazı mücadele ve kayıplardan sonra ordusunu Niş'te konaklatmıştır. Ardından rikab-ı hümayuna gönderdiği telhiste "imdâd-ı asker" talebinde bulunmuştur. Paşa'ya 3400 kişi gönderilmiştir. Bunların 2000'i yeniçeri, 400'ü Konya nefir-i âmm askeridir. 1000'i ise nefir-i âmm ile seferde bulunan seyyidlerdir. Nefir-i âmm askeri olarak Halep'ten gelen bu seyyidler sancaklarının altında *feth-i şerif* okuyarak orduya dâhil olmuşlar ve Recep Paşa'nın yanına gönderilmişlerdir. Ordudaki seyyidlerin bunlarla sınırlı olmadığı, bu katılımdan daha sonra Silahdar Tarihi'ndeki "her ne denli nefir-i âmma gelmiş seyyid var ise, paşa-yı mûmâ-ileyh ile ma'an konup göçmek üzre emr olundu" ifadesinden anlaşılmaktadır (Türkal 2012: 1222, 1224, 1227). Bazı durumlarda seyyidlerin sefere sürülmesi esnasında başlarına yine bir seyyid tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu genel bir uygulama mı bilinmez ama kendisi de seyyid olan Kastamonu mutasarrıfının seyyidlerden oluşmuş nefir-i âmm askerinin üzerine "baş ve buğ" tayin edilmesi bu duruma bir örnektir. Gerçi bu mutasarrıf, emrindeki birliğini sefere sürerken açgözlülükle bazı askerlerden para alarak bu askerlerin geri dönmelerine izin vermiştir. Elbette bu haberler merkeze ulaştığında katledilmekten kurtulamamıştır (Defterdar 1995: 324; Târîh-i Râşid, 2013: 363; İSAM, AŞS 44. 519. 222: 115, h. 269).

1.4. Reaya

Osmanlı İmparatorluğu'nda istihalden sorumlu olan reaya da nefir-i âmm yoluyla sefere sürülmüştür.²⁴ Erkân-ı erbaa formülü çerçevesinde Osmanlı devlet-toplum anlayışında reayanın istihalden feragat ettirilip asker olarak sefere sürülmesine sıcak bakılmadığı yukarıda belirtildi. Peki, cephedeki durum, nefir-i âmm ilan etmeyi gerektirecek kadar önemli bir seviyeye geldiğinde bu ilkeye ne kadar riayet edilmiştir? Dinî/fikhî çerçevede nefir-i âmm ilan edildiğinde, ihtiyaçlar doğrultusunda kişinin reaya yahut askeri olup olmadığına bakılmaksızın sefere sürüldüğü açıktır. Osmanlı uygulamasında da buna göre hareket edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 17. yüzyılın sonunda yaşanmakta olan acı yenilgiler ve toprak kayıpları, toplumun tüm katmanlarını sefere sürmeyi zorunlu hale getirmiş ve kimsenin aklına erkân-ı erbaa formülündeki kısıtlamalara riayet etmek gelmemiştir. İncelenen belgelerde reayanın nefir-i âmm askeri olarak sefere sürüldüğüne dair yeterince veriye ulaşılmıştır (BOA, MD 98: 81/248; BOA, MD 98: 194/666; BOA, MD 99:16/66; BOA, KŞS 5640: 66-90). Hükümlerde; herhangi bir kazada ikamet edenlerin askeri olup olmadığına bakılmaksızın nefir-i âmm olarak

²³ Adları sıralanmış 85 seyyidin pir, ihtiyar ve fakir olduklarını bildirdikleri dilekçeleri Divan-ı Hümayun'a ulaşmıştır. Divanda bulunan defterler incelenmiş, bu isimlerin defterlerde kayıtlı olduğu tespit edilmiş ve pîr, ihtiyar, fakir ve alîl oldukları gerekçesiyle izin verilmiştir (BOA, A. DVN. 193/6). A'zaz kazasında yaşayan 17 nefer seyyid, yaşlı ve fakir oldukları gerekçesiyle sefere sürülmek konusunda muafiyet talebinde bulunmuşlardır. Veziriazam buyruldu ile izin verilmiştir (BOA, A.DVN. 192/80). Başka örnekler için bkz. BOA, A. DVN. 230/3; BOA, AŞD 13: 251/1179; BOA, AŞD 13: 283/1348.

²⁴ Kırım halkı da nefir-i âmm ile sefere çağrılmıştır: "umûmen vilâyet-i Kırım kavmine nefir-i âmm ile bi'l-cümle ulemâ ve meşâyih ve sulehâ ve ehl-i sük ve tâ'ife-i tüccâr, şehîrli ve ehl-i kurâya dellâlar nidâ olunup, ricâlden her ne kim varisa hân hazretlerinin yanına müctemi' oldular" (Demir 2006: 83).

sefere sürüldüğünü görmek mümkündür.²⁵ Mesela Ekim 1686'da Ösek üzerine bir düşman saldırısının olacağı haberi üzerine, buranın savunmasının aciliyeti münasebetiyle, Sirem ve Pojega sancaklarındaki tüm kazalara gönderilen bir hükümdede; kasaba ve köylerde askerî yahut gayr-i askerîdir her kim olursa olsun toplanarak nefir-i âmm suretiyle sefere sürülmesi emredilmiştir.²⁶ Osmanlı merkez hükümeti, normal şartlarda bir kazadaki tüm ahalinin sefere sürülmesi taraftarı değildi. Elbette fetva ve İslam hukuku, devlete malıyla ve bedeniyle savaşmaya gücü yeten herkesi sefere sürme imkânı sunmaktaydı. Merkezî hükümet bu yetkiyi ihtiyaçlar doğrultusunda kullanıyordu. Devlet, sefere sürmek için taşrada savaşmaya gücü yeten ve tüfek kullanabilen kişilerin seçilmesini istemekte,²⁷ kudret sahibi olmayanların zorla sefere sürülmesine karşı çıkmaktaydı.²⁸ Peki, savaşmaya gücü yetmeyenler evlerinde, yurtlarında normal hayatlarını rahat bir şekilde mi sürdürecektirdi? Bunlara herhangi bir görev düşmeyecek miydi? Konuyla ilgili birçok hüküm bu sorulara açıklık getirmektedir. Kazalardan veya köylerden sefere eşer askerîler, leventler, saruca, sekbanlar yahut nefir-i âmm suretiyle götürülenlerden geriye kalanlar; yani hasta, yaşlı kısacası savaşmaya kudreti olmayanlar evlerinde kalmışlardır. Bunlar içerisinde özellikle kıyı şeridinde bulunanlar, civarlarında bulunan kalelerin ve yalıların korunmasından sorumlu tutuluyorlardı. Bu kalelere karşı herhangi bir saldırı söz konusu olduğunda kalelerin imdadına yetişip saldırıları bertaraf etmeleri konusunda geride kalanlara şiddetle tembihlerde bulunuluyordu (BOA, MD 98: 175/588; BOA, MD 98: 177/599). Bazı hükümlerde tehdit altındaki kazalarda kimlerin nefir-i âmm askeri olarak sefere sürüleceğinin, kimlerin sürülmeyeceğinin belirlenmesi için şu şekilde bir uygulama ön görülmüştür:

"her kazâ ahâlisinin evlâd ü iyâl ve evlerin muhâfazası için mâlen ve beden bir vechile gazâyâ kâdir olmayan marîz ve ihtiyâr ve etfâl ve cümle ittifâkıyla beynlerinde ma'kûl ve münâsib gördükleri üzere mesâğ-ı şer'î olub alıkonulması iktizâ idenler alıkonulub mâ'adâsı gayret-i dîn-i mübîn için nefir-i âmm tarîkiyle evlerinden ve yerlerinden ihrâc"(BOA, MD 98: 125/411)

Her halükârda 17. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan nefir-i âmm askeri olarak yararlanıldığı açıktır. Burada kısaca reayanın askerlik açısından niteliği üzerinde de durmakta fayda bulunmaktadır. 15. yüzyılda yapılan bir nefir-i âmm ilanı, savaş sanatından iyi derecede anlayan kişileri kapsamıştır. Bunlar, devrin ağır silahlarını kullanabilen, zırhlı birliklerle mücadele edebilen, sınıfsal olmasa da aileden asker denebilecek Rumeli bahadırlarıydı. 17. yüzyılın sonunda ise açıkça görüldüğü üzere nefir-i âmm çağrısına muhatap olmak için kişilerin "harb ü darbe kâdir" olması yeterliydi. Bu tanıma her sağlıklı yetişkin erkek girebilirdi. Oysa bu türdeki bir tanımlamayla 15. yüzyılda seferber edilecek savaş sanatından anlamayan köylü yahut şehirli ahalinin savaşta kullanımı pek uygun olmazdı. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise ateşli silahların yaygın bir şekilde kullanımı, orduların asker kökenli olmayan ahalden (köylü/şehirli) daha fazla kimselerin savaşlarda yer almasına olanak

²⁵ "Kazâ-i mezbûrda na'ibü's-şer' olan Mehmed Şeyhî mektûb gönderüb kazâ-i mezbûr ahâlisi meclis-i şer'e varub bundan akdem kazâ-i mezbûrda sâkin cümle ehl-i İslam'dan olanlar ve cümle bezirgân tâ'ifesi nefir-i âmm tarîkiyle Üsküb tarafına gitmek üzere Ya'kup çavuş ve Ali nâm kimesne yedleriyle evâmir-i şerîfeler vârid olub" (BOA, MD 99:16/66).

²⁶ "her biriniz taht-ı kazâ ve hükümetlerde vâki' kasabât ve kurâda olan askerî ve gayr-i askerîdir her kim olursa olsun cem'iyet idüb nefir-i âmm tarîki üzere cümle hazîr ve amâde" (BOA, AŞD 10: 83/1).

²⁷ "fetvâ-yı şerîfe mücibince zikr olunan kazâlarda vâki' sefer-i hümâyûnuma me'mûr olan tavâyif-i askerden mâ'adâ bi'l-cümle darb ü harbe ve silâh istimâlîne kâdir güzîde ve tüvânâ ve müsellaht tûfeng-endâz yiğitler ihrâc" (Demir 2010: 446).

²⁸ "Mektûb gönderüb kazâ-i mezbûrun at ve dona ve darb ü harbe kâdir olanlar ve zî-kudret olanları evlerinden ihrâc ve ...mevcûd bulunmaların mukaddemâ vârid olan emr-i şerîfime mugâyir zî-kudret olmayub re'âyâdan olanlardan talep ve rencide oldukların bildirüb fakîrül-hâl olmalarıyla hüküm-i hümâyûnum virilmek recâsına arz eyledüğün ecilden ancak re'âyâdan olanlar rencide olunmayub sâyir zî-kudret olanlar mukaddemâ fermânım olduğı üzere hareket eylesin diyü yazılmışdır" (BOA, AŞD 10: 249/4).

sağlamıştır. Bu sayede hem Avrupa'da hem de Osmanlı'da seferber edilen askerin sayısı artmıştır. Artışın ateşli silahları kullanmayı öğrenmenin kolaylığıyla ilgisi bulunmaktadır. Kısacası ateşli silahlar, sağlıklı her yetişkin erkek bireyin asker olmasına olanak sağlamış (Chase 2008: 93, 94, 99), dolayısıyla nefir-i âmm çerçevesinde bu yüzyılda devletin toplumsal tabakaları çok daha geniş planda sefere sürmesine imkân tanımıştır.

Bu çalışmada nefir-i âmm çerçevesinde toplumun tüm katmanlarının sefere sürüldüğü iddia edilmektedir. Ancak bunun bir istisnasından bahsetmek gerekir. İstisna, zimmi reaya tafesidir. Zimmi reayanın nefir-i âmm suretiyle sefere sürülmesi merkezi hükümetçe uygun bulunmamaktadır. Oysa şikâyet defterlerindeki bazı hükümler, zimmi ahalinin nefir-i âmm ile irtibatlandırılmasıyla ilgilidir. Yukarıda müteaddit defalar tekrarlandığı üzere nefir-i âmm çağırmanın hukuki gerekçesi "cihadın Müslüman ahali üzerine farz olması"dır.²⁹ Ancak şikâyet hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla bazı zimmî ahali de nefir-i âmm askeri olarak sefere sürülme talebiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu tür çağrılar çok sık değildi ve Rumeli'de karşılaşılıyordu. Esasında merkezi hükümetin gerektiğince zimmi ahaliyi sefere sürdüğü vakidir ve bu durum bazı belgelerde açıkça ifade edilir.³⁰ Kazalardan asker toplanırken zimmi reaya seferberlik anlamında bazı mükellefiyetler verildiği açıktır. Ancak merkezi hükümet, zimmi reayanın sefere nefir-i âmm suretiyle sürülmesine karşı çıkmaktadır. Çünkü nefir-i âmm suretiyle sefere çıkmanın farziyeti Müslüman olmakla ilgili bir durumdu. Zimmi reayadan nefir-i âmm kapsamında sefere çağrıldıklarıyla ilgili merkeze bir şikâyet geldiğinde, taşraya gönderilen hükümlerde nefir-i âmm ilanının Müslümanları kapsadığı hatırlatılmıştır. Hükümlerde zimmilerin nefir-i âmm çerçevesinde sefere sürülmesinin, taşradaki bazı asker sürücüleri ve sınır komutanlarının işgüzarlıklarından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Merkezi hükümet, zimmilerin nefir-i âmm kapsamında sefere sürülmesini açgözlülük olarak nitelendirmiş ve mani olmak için taşraya uyarıcı hükümler göndermiştir.³¹

2. NEFİR-İ ÂMM HALKININ TAVRI

Böyle bir incelemede ahalinin sefere katılım sürecinde olumlu ya da olumsuz nasıl bir tavır sergilediğini bilme isteği, araştırmacının karşı konulmaz bir arzusu olarak ortaya çıkmaktadır. İncelenen döneme ilişkin asker kökenli olmayanların kasabalarından ve köylerinden seferlere katılımlarında varsa coşkulu gösterilere, dini ritüellere, anaların ve yavukluların hüznüne, babaların gururuna yahut itirazlara veya direnç gösterilerine dair herhalde doyurucu bir veriye ulaşılamayacaktır. Bu çalışma çerçevesinde nefir-i âmm askeri olarak sefere sürülmekle ilgili, ahalinin hislerini tam olarak ortaya koymak mümkün değilse de incelenen belgelere yansıdığı kadarıyla yüzeysel de olsa bir fikir edinebilmek mümkün gözükmektedir. Bu bağlamda direnç olarak nitelendirilebilecek bazı hareketler belgelere yansımıştır.

Seferberliğe karşı ortaya çıkan direnç gösterilerini, niteliklerine göre üç kategoriye ayırmak mümkündür: Birincisi bireysel direnç; kişisel çabayla sefere sürülmeye itiraz etme, uymama, karşı durma, ağırdan alma, meşru yolları kullanarak karşı çıkma veya firar. İkincisi bölgesel

²⁹ "efrâd-ı Müslimîn üzerine gazâ farz-ı ayn...olub ehl-i İslam'dan olanlar nefir-i âmm tarikiyle sefer-i hümayûnuma me'mûr olmalarıyla ...ümme't-i Muhammed dâhi fetvâ-yı şerife mücebince me'mûr olmuşlar" (BOA, MD 98: 24/71).

³⁰ "Demirkapu hidmetinde olub Üngürüs seferiçün fermân olan otuz neferin ihrâcına iktidârları yoğiken altmış nefer talebiyle rencide olunmağla kazâ-i mezbûrdan ancak on nefer Müslüman ve on nefer zimmi ihrâc itdirilüb ziyâde talebiyle rencide olunmaya diyü yazılmışdır" (BOA, AŞD 10: 204/1). Bir başka örnek için bkz. BOA, AŞD 10: 184/2.

³¹ "Banaluka Kazâsı Vordinye Nâhiyesinde sâkin zimmî ma'denciyan re'ayâsı arz-ı hâl idüb cizye ve emr-i şerifimle vâki' tekâliflerin edâ idüb kusûrları olmayup nefir-i âmm teklîfi ile rencide olunmak icâb itmez iken Bosna Beylerbeyleri tarafından nefir-i âmm teklîfi ile rencide olundukların bildürüp hükm-i hümayûnum recâ eyledikleri ecilden nefir-i âmm ehl-i İslam'a fermânım olup zimmî re'ayâ tâ'ifesine nefir-i âmm teklîf olunmak tama'-ı hâm sebebi ile ahz u celb iktizâ ider min-ba'd zimmî tâ'ifesine nefir-i âmm tarikiyle te'addî ve tecâvüz olunmaya diyü yazılmışdır" (Demir 2010: 417).

direnç; bu tür direnç gösterilerini birkaç kaza veya köyün topluca gerçekleştirilmesi. Üçüncüsü kitlesel direnç; ilk iki kategoriyle beraber ve onu da aşacak şekilde ülke sathında toplumun tüm kesimlerinden büyük oranda katılmama yönünde gayret gösterilmesi. Burada elimizdeki veriler ışığında; 17. yüzyılın sonunda ilan edilen nefir-i âmm çağrısına, ahalinin hangi çerçevede direnç gösterisinde bulunduğu göz atılacaktır. Tespit edildiği kadarıyla itiraz etme, ağırdan alma, meşru yollarla karşı çıkma, firar ve isyan gibi direnç gösterilerinin bazıları, seferberliğin üç ana aşamasında görülmüştür: birincisi taşrada asker tespiti ve toplanması sırasında; ikincisi sürülme esnasında yol boyunca; üçüncüsü ise cephede.

Seferberliğin ilk aşamasında (asker tespiti ve toplanması) direnç gösterilerinin birinci kategorisine giren münferit örnekleri görmek mümkündür. Bu direnç gösterisi esasında devletin çağrısına doğrudan bir karşı duruş olarak tanımlanamaz. Zaten bu şekilde gerçekleşmesi de oldukça zor gözükmemektedir. Çünkü bu çağrıya karşı duruş, dinden çıkma, eşinden boşanma, mallarının müsadere edilmesi ve hatta *ahirette şiddetli bir azapla cezalandırılma* ile neticelenecektir. Bu durumda doğrudan çağrıya karşı bir direnç akıl kârı gözükmemektedir. Bu itibarla pasif bir direnç olarak nitelendirilebilecek şekilde meşru yolla seferden muafiyet elde edilmeye çalışılıyordu. Sefere katılmak istemeyenler, yaşlı, hasta, âmâ veya herhangi bir şekilde sefere gücün yetmemesi gibi çeşitli mazeretler öne sürerek, muafiyet taleplerinde bulunmuşlardır. Bu mazeretler gerçeği yansıtabileceği gibi seferberlikten kaçmak için de öne sürülmüş olabilir. Bu yüzden Divan-ı Hümayun, kendisine gelen izin başvurularının incelenmesini istiyor ve doğruyu yansıtıyor ise izin veriyordu. İzin başvurularının taşrada asker toplamakla görevli kadı, iş erleri ve asker sürücülerine yapıldığı da anlaşılmaktadır. Bu başvurulara verilecek cevaplarda inisiyatif taşradaki yetkililerde bulunmaktadır. Divan-ı Hümayun'un yetkililerden isteği, mazeretlerin gerçeği yansıtmasıydı. Başvuru sahipleri gerçekten "zî-kudret" değiller ise esasında bu durum tam olarak sefere direnme şeklinde nitelendirilemez. Ancak bu başvuruların bir kısmının gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden merkezi yönetim, "kudreti var iken bir türlü illet ve bahâne ile hıdmet-i muhâfazadan imtinâ' edenleri" n hapsedilerek isimlerinin Ordu-yı Hümayun'a bildirilmesini istiyordu (BOA, AŞD 10: 249/5; BOA, MD 98: 185/627). Taşrada inisiyatif sahibi asker sürmekle görevli yetkililer, savaşa gücü-kudreti yetenleri, bazen rüşvetle hasta veya yaşlı kabul ederek, sefere gitmekten kurtarabiliyordu (Demir 2010: 446, 447).³²

Bazı izin taleplerinin nefir-i âmm çağrısına karşı pasif bir direniş olduğu kabul edilebilir. Seferberliğin bu ilk aşamasında geniş çapta ve ikinci kategoriye girecek şekilde bir kaza veya köyün tamamı yahut büyük bir kesimi tarafından gerçekleştirilen ve pasif olmayan direnç hadiseleri de yaşanmıştır. Bunların bir kısmı meşru yolla olurken, bir kısım katılımcı gayr-i meşru yollara tevessül etmiştir. Meşru yolu tercih edenlerin taleplerinin haklılığıyla bu yolu seçtikleri anlaşılmaktadır. Ahali, normal şartlarda, vergisini ödeyerek, savaşın finansmanına; zirai üretimle iâşenin sağlanmasına katkı sağlarken, böylesi yoğun tedbirlerin yaşandığı bir ortamda asker olarak bizzat hizmet vermek suretiyle imkânlarının sınırlarını zorlamaktaydı. Savaşların yükü zaten her daim ahalinin üzerine binerken, nefir-i âmm ilanını gerektirecek derecede şartların varlığı, ahalinin imkânlarını normal savaş koşullarından daha fazla zorlamasını gerektirmiştir. Bu durum elbette ki savaşın yaşandığı Balkan coğrafyası ahalisi üzerinde çok daha fazla hissedilmiştir. Anadolu'dan özellikle kıyı şeridindeki birçok kaza ahalisi de nefir-i âmm ilanından yoğun bir şekilde etkilenmiştir.³³ Ancak her hâl ü kârda savaş

³² Sefere katılan bazı nefir-i âmm askeri, kazalarında veya kasabalarında savaşmaya gücü-kudreti yettiği halde sefere çıkmayanları Divan-ı Hümayun'a şikâyet etmişlerdir (BOA, MD 98: 185/627).

³³ "Sinob kal'ası müstahfızân ve beşlüyân ve topçuyân neferât kullarının 'arz ve i'lâmları oldur ki işbu sene-i mübâreke kazâ-yı mezbûr ahâlileri nefir-i âmm tariki ile İsakçı menziline ordû-yı hümâyûna dâhil olunmak fermân buyurulmağın cümle ahâli-i vilâyet fermân-ı âli mücibince İsakçı menziline ordû-yı hümâyûna revâne

güzergâhında olmaları sebebiyle Balkanlara Anadolu'dan daha fazla yüklenildiği anlaşılmaktadır. Mesela 1689'da Venedik, Macar, Avusturya ve Hırvatların Bosna'ya büyük bir saldırı hazırlığı içerisinde olduklarına dair Bosna beylerbeyinin mektubu üzerine; eyaletteki şehir, kasaba ve köy sakinlerinden yedi yaşından yukarısı nefir-i âmm suretiyle seferber edilmiştir (Türkal 2012: 1220). Bunun gibi birçok vakada Balkan ahalsinin kimisi Boğazhisar'a, kimisi Mora tarafına ve kimisi de Üngürüs seferine nefir-i âmm suretiyle seferber edilmiştir (Demir 2010: 392). Seferberlik hususunda genellikle Balkanlar'dan şikâyetlere rastlamak mümkündür. Saraybosna ahalsinin Kasım 1686 tarihli şikâyeti yükün ağırlığını hissettirir niteliktedir. Ahaliye göre kazalarından kâh nefir-i âmm kâh sekban talep edilmiş ve bunları karşılamaya güçleri kalmamıştır. *Rûz-ı hıızırdan rûz-ı Kasıma değın* ancak 150 civarında sekban verebileceklerini, bu yüzden daha fazla nefir-i âmm ve sekban istenmemesini talep etmişlerdir (BOA, AŞD 10: 104/3). Ahalinin diğer itiraz sebebi ise uygulamalardaki haksızlıklardı. Mesela savaşa kudreti olmayan çocuklarla hastaların haksız yere zorla seferber edildiğine dair şikâyetler görmek mümkündür. Bu tür uygulamaların önüne geçmek için taşradan nefir-i âmm askeri belirlenirken, görevlilerden ahalinin ve ileri gelenlerin "ittifak ve ittihadı"na önem verilmesi istenmiştir (BOA, AŞD 13: 147/723). Fazla asker talebi ile haksız uygulamalar için devlet, bölgeye mübaşir gönderip tahkikat yaptırıyordu (BOA, AŞD 10: 168/4). Saraybosna örneğinde olduğu gibi incelenen birçok belgede ahalinin itirazı, sefere sürülmeleri değil, kazalarının kapasitesinden daha fazla asker temin etmekle yükümlü tutulmaları olmuştur. Yani ahali, nefir-i âmm askeri olarak asker vermeye ve onların masraflarını karşılamaya hazırdır, karşı çıktıkları ise fazla miktarda nefir-i âmm askeri yahut levent talep edilmesidir. Netice olarak örneğe konu olan ahali nefir-i âmm çağrısına doğrudan bir karşı duruş sergilememiştir. Çünkü yukarıda değinildiği üzere savaşa katılmak artık Müslüman olmanın gereği haline gelmiştir. Bu sebeple aksi yönde bir harekete doğrudan girmek mümkün değildir.

Bu genel eğilime rağmen ağırdan alma yahut sefere gitmeme şeklinde hareketlerle seferberliğe karşı doğrudan direnenlerin olduğuna dair örnekler bulmak da mümkündür. İncelenen belgelerin bazılarında ahalinin nefir-i âmm çağrısına meşru olmayan bir şekilde direnç gösterdiği belirlenmiştir. Taşrada asker seçme ve toplama işini yürüten kimi resmi görevliler tarafından Divan-ı Hümayun'a yapılan başvurularda; Balkanlardaki bazı köylerden ve kasabalardan nefir-i âmm için yapılan çağrılara katılım hususunda, ahalinin isteksizliğini görmek mümkündür.³⁴ 3 Temmuz 1689 tarihli bir *buyurulduya* konu olan arzda; Tuzla kazasına ve köylerine savaşa gücü yetenlerin toplanmasına yönelik fermanın geldiği ifade edilmiştir. Köylerin ahalsinden istenen, savaşa gücü yetenlerin deftere kaydedilip, Pazar günü mahkemede bayraklar altında toplanmalarıdır. Ancak Pazar günü gelmiştir ve hiç kimse toplanmamıştır. Tuzla kadısı Ahmed'in söylediğine göre bu durumun sebebi, Behram köyünde bulunan ve "yaramaz" bir adam olarak nitelendirilen Hacı Derviş adlı kişidir. Bu şahıs önderliğinde köylü, savaşa kâdir kişilerin kaydedilmesi için gönderilen fermana itaat etmemiştir. Mevzu bahis köy büyük bir köy iken sadece altı-yedi nefer adam *tahrîr* ettirilmiştir. Bir başka köy olan Bademli'nin ahalsi ise İbrahim adlı bir kişiye 100 kuruş harçlık vermiş ve bu kişiden köylerinin nefir-i âmm emrini *ref* ettirmesini istemişlerdir. Bundan dolayı kendilerine gelen nefir-i âmm emrine rağmen beş altı gün boyunca yerlerinden hareket etmemişlerdir. Bu tür direnç gösterileri, bölgenin diğer köyleri tarafından da duyulmuş ve durum oralara da sirayet etmiştir. Bu köylerin ahalsi de Behram ve Bademli köylüleri gibi Tuzla mahkemesi

olub" (BOA, A.DVN. 192/29). Başka örnekler için bkz. BOA, A.DVN. 191/62; BOA, A.DVN. 191/82; BOA, MD 98: 99/306; BOA, MD 98: 147/480; BOA, MD 98: 152/495; BOA, MD 98: 177/599; BOA, MD 98: 188/642.

³⁴ Ahalinin isteksizliğiyle ilgili örnekler başka yerlerde de gözlenmektedir. Mesela kaimmakam Ömer Paşa'ya gönderilen bir hükümde İstanbul ve tevabiinde bu çağrıya pek kulak asılmadığından yakınılmaktadır (BOA, MD 98: 24/71).

önünde toplanma emrini yerine getirmemişlerdir. Kadının Divan-ı Hümayun'dan bu sorunun çözümü için talebi; Divan'dan gönderilecek çavuşlar marifetiyle Hacı Derviş'in *ihzâr* edilmesi ve "asla baş ve göz açdırmayub" Bozcaada'ya zorla sürülmesidir. Eğer bu gerçekleşirse kadının işleri kolaylaşacak ve sefere sürme işlerini yürütme imkânına sahip olacaktır. Aksi durumda, yani Hacı Derviş Tuzla'da kalırsa "mel' anetini terk eylemez." Kadının bu talebi Divan'da kabul görmüş ve veziriazamdan bir buyuruldu elde etmiştir (BOA, A. DVN. 193-49).

Taşradan merkeze gelen bazı bilgiler, nefir-i âmm çağrısına açıkça ve gerekçesiz bir şekilde uymaktan kaçınanların olduğu yönündeydi. Belgelerde; gönülsüzlük, gevşeklik ve işi ağırdan almadan, firara gidecek kadar nefir-i âmm çağrısına karşı dirençler görülmüştür.³⁵ Peki, ahali nefir-i âmm çağrısına muhalefet etme cesaretini nereden buluyordu? Dayanakları ne olabilirdi? Buna dair ipucunu başka bir belgede görebiliyoruz. Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Tuzla kadısı asker toplama hususunda işini ciddiyetle yapmaya çalışmaktadır. Kendisine engel olan yerel unsurlardan kurtulmak için Divan'dan yardım talep etmiştir. Ancak bütün kadıların (veya diğer yetkililerin) Tuzla kadısı Ahmed kadar bu işe ciddiyetle eğilmediğini, Divan-ı Hümayun'a bu konuda gelen istihbârî bilgilerden anlıyoruz. İstarova, Kesriye, Naslıç, Bihleşte, Sarıgöl, Serfiçe, Görice, Florina, Eğri Bucak, Manastır, Horpişte gibi kazaların kadılarına, ayan ve iş erlerine gönderilen bir hükümden; bölgede sefere memur olanlar içerisinde bazı savaşa gücü-kudreti yetenlerin kendilerini defterlere kaydettirmedikleri anlaşılmaktadır. Yetkililerin aç gözlülüğüyle, rüşvet sayesinde bu şahıslar güç ve kudretleri yerinde olmalarına rağmen sefere gitmekten kurtulabiliyorlardı. Sefere memur nefir-i âmm adaylarının yetkililer tarafından sefere gitmelerine ruhsat verilmediği, çeşitli hastalık ve bahanelerle geciktirildiği, erteletildiği ve bu sebeplerle toplanma yerlerine zamanında gid(e)medikleri anlaşılmaktadır. Kadı, iş erleri ve ayan gibi asker sürmeye memur yetkililer, şahsî çıkarları için bu tür durumlara göz yumuyorlardı. Divan-ı Hümayun bu durumların merkez tarafından tespit edildiğinde cezasız bırakılmayacağı ihtarında bulunmuştur.³⁶

Seferberlik çağrısına katılmak istemeyen, ama bir şekilde kazasından veya köyünden sürülmüş nefir-i âmm askerinin direnç göstereceği diğer seçenekler ise güzergâh boyunca işi ağırdan alması, yavaşlatması, geciktirmesi ve rüşvetle geri dönüştür. Seferberliğin ikinci aşamasında, yani yollarda işi ağırdan alarak toplanma merkezlerine veya doğrudan savaş mahalline gecikmek suretiyle savaştan kurtulmaya çalışanlar olduğuna dair duyumlar İstanbul'un kulağına geliyordu. Duyumlarda sefere çıkmış nefir-i âmm askerlerinden bazılarının çeşitli bahanelerle geri döndükleri, bazılarının da yollarda oyalanarak gün geçirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.³⁷ Sürücü zabıtlere verilen rüşvet, geri dönüşler için

³⁵ "Debre kazâsında sâkin zî-kudret kimesneler nefir-i âmm tarifî üzere mukaddemâ Mora Seferi'ne me'mûr olmuşlar iken Hocâzâde Mehmed Kethudâ ve sâbikan Gönüllü Ağası Hüseyin ve Uzun Dervîş Hasan ve Ramazân Kethudâ ve Mehmed Kethudâ zî-kudret iken itâ'at-ı fermân-ı hümayûn eylemedikleri i'lâm olunmağla mezbûrları ve bunlardan mâ'adâ zî-kudret olan kimesneleri mukaddemâ sâdır olan emr-i şerîfim mücebince me'mûr oldukları mahalle irsâl ta'allül idenleri ahz ve mâl ve erzâkları mîrî için kabz ve kendülerin ihzâr eylesin diyü yazılmışdır" (BOA, AŞD 10: 183/2).

³⁶ "emr-i şerîfimle varan mübâşire akçe verilmekle sefere kudret ve liyâkatı olanlar sefer ve muhâfazada alıkonulmağla az kimesne irsâl olunup killet-i askere bâ'is olduğu mesmû'-ı hümayûnum olur ise siz ki kâdîlarsız adem-i tekayyüd ve tama'-ı hâminıza haml olunup bir vechile 'özü ü cevâbınız makbûl-ı hümayûnum olmayup mansibiniz âhara verilmekle kanâ'at olunmayup ahz ve ihzâr olunup hakkınızdan gelinmek mukarrerdür. Bu zamân sâ'ire kıyâs olunmaz. Bundan sonra ol tarafa hafiyyen müstakil âdem gönderülüp tecessüs olundukda o makûle sefer ve muhâfazaya kudreti olanlardan birer bahâne ile gitmeyüp evlerinde bulunanların verilen fetvâ-yı şerîfe mücebince tertîb-i cezâ olunup emvâl ve erzâkları mîrî için kabz olunur" (Demir 2010: 446, 447). Başka bir örnek için bkz. Demir 2010: 452, 453.

³⁷ "ordû-yı hümayûnumda mevcûd bulunmak ehemmi mühimâtıdan iken hâlâ ekserisi esnâ-yı tarifde ayak sürüyüp ve ata dona kâdir olan nefir-i âmm askerinden ba'zıları dahi birer tarikle kimi gerü dönüb ve kimi yollarda meks ü ârâm idüb me'mûr oldukları üzere gelüb hîdemât-ı aliyemde bulunmakdan tekâsül" (BOA, MD 98: 220/780).

kullanılan yöntemlerden birisiydi (Abdullah b. İbrahim el-Üsküdarî [yz.] t.y.: 41a, 41b, 44b). Divan-ı Hümayun bu tür durumlara karşı güzergâh üzerindeki tüm yetkilileri, gönderdiği hükümlerle uyarmaktaydı (BOA, MD 98: 171/572; BOA, MD 98: 186/631). Karşılaşılan bazı hükümler bu tür davranışların bir bölgenin güvenliğini tehdit edecek derecelere getirebildiğini göstermektedir. Mesela Sin kalesini kurtarmakla görevlendirilen Bosna Beylerbeyi Mehmed'in yanına Banaluka, Kamengrad, Kostaniçe, Yayçe, Derbend, Teşne, Travnik, Kladna, Birçe, Çelebipazarı, Vişgrad, Kreşevo ve Visoka'dan "bi'l-cümle at ve dona ve darb ü harbe kâdir il erleri nefir-i âmm tarîki üzre" görevlendirilmiştir. Ancak bu il erlerinin bazıları görev yerine gitmişken bazıları eksik gitmiş, bazıları da hiç gitmemiştir (Demir 2010: 476). Bir başka hükümde İhlevne'de bulunan ulemâ ve sulehâ ve e'imme ve fukaranın gönderdiği mahzardan anlaşıldığına göre; Bosna'dan toplanıp İhlevne'nin muhafazasına gitmeleri emredilen il erlerinin bazıları, görev yerlerine varmışken firar etmişlerdir. Seferin son aşamasına kadar gelen nefir-i âmm askerinin burada firar etmesi ile düşman İhlevne'ye zarar vermiştir (Demir 2010: 245).

Bu olay çağrıya direnmenin etkili bir diğer yöntemi olan firara örnek teşkil etmektedir. Yavaşlatma ve geciktirmeden bir sonuç alamayan *gönülsüz* askerin son çaresi firar etmektir. Toplanan nefir-i âmm askerinin yolda veya savaş mahallinde firar etmesinin daha feci sonuçlara yol açacağı tahmin edilebilir. Bu konuyla ilgili bir vakada; nefir-i âmm askerinin firarı kartopu etkisi yapmış ve başka firarları tetikleyerek düşman askerinin kısa sürede birçok kaleyi ele geçirmesine sebep olmuştur. 1688'de bir müttefik generalinin yanına aldığı 4000 kişilik "haydûd eşkiyâ vü mel'ûnlarından" topladığı birlikle Sava yakınındaki Derbend kasabasına saldırısı, bu şekilde sonuçlanmıştır. Saldırıları esnasında Bosna'daki kasabalardan ve köylerden nefir-i âmm askeri toplanmıştır. Düşman askerinin Derbend'e geldiği haberini alan nefir-i âmm askerinin "cümlesi perâkende vü perişân ve savb-ı selâmete gürîzân" olmuştur. Dahası Gradiška kalesi içerisinde elli-altmış adet top ile yeterince mühimmat varken, yani uzun süre muhasaraya karşı direnebilecek durumda iken, kaledeki muhafazacılar kaleyi yakıp-yıkıp firar etmişlerdir. Bu işi yapmalarındaki sebep ise nefir-i âmm askerinin firarını duymuş olmalarıdır. Kale boşaltmaları bunlarla sınırlı kalmamıştır. Bölgedeki diğer kale ve palanka neferâtı da, Gradiška gibi güçlü bir kalenin muhasara tehdidi dolayısıyla yakılıp-yıkılıp terk edilmesini duydukları anda, düşmandan korkarak ya düşman gelmezden evvel ya da düşman gelir gelmez *vire yoluyla* kaleleri teslim etmişlerdir. Çözülme çorap söküşü gibi devam etmiş ve Kırka sancağında 17 kale ve palanka ile Lika sahrasında 9 palanka ve kalenin mustahfızları kalelerini terk etmişlerdir. Öyle ki kalelerin defterlerde kayıtlı mustahfız sayıları firarlarla yarı yarıya, üçte bire ve hatta dörtte bire kadar düşmüş ve düşman birlikleri kısa bir sürede birçok kale ve palankayı ele geçirmiştir (Defterdar 1995: 284, 285).

Nefir-i âmm askerinin isyanlarda yer aldığını görmek de mümkündür. 1689'da Serasker Recep Paşa'nın Batuçına adlı menzilde tedbirsizlikten kaynaklı yenilgisi ve Niş'e ricatı, asker içerisindeki bazı eşkiya ruhluları isyana itmiştir. İsyân büyümüş, ordu yağmalanmış, "bizim vezir-i azam ile da'vamız vardır" diyerek ve zabitlerini dinlemeyerek asiler, itaatten iyice çıkmışlardır. Ardından nefir-i âmm askerlerini de kendilerine uydurarak, Sofya'ya doğru yola düşmüşlerdir. Haberler işitilince üzerlerine gönderilen askerler tarafından Dragoman Boğazı'nda isyan bastırılmıştır (Defterdar 1995: 331, 332; Târîh-i Râşid 2013: 367).

İncelendiği kadarıyla burada örnekleri verilen direnç çabaları dışında çağrıya muhatap tüm toplumsal katmanları kapsar, geniş tabanlı kitlesel direnç hadiselerine dair bir gözlem

yapılmamıştır.³⁸ Yukarıda ele alınan ayak sürüme, savsaklama, karşı çıkma, firar ve isyan eylemlerini, tüm nefir-i âmm uygulamalarına teşmil etmek mümkün değildir. Ayrıca buradaki birkaç çarpıcı örnek ve bu örneklerin olumsuz neticeleri, 16 yıllık savaş sürecinin tamamıyla da ilişkilendirilemez. Nitekim bu dönem öncesinde ve sonrasında yaşanan savaş süreçlerinde (celplerde, seferde, cephe, başarısızlıkta) tımar ve zeamet sahipleri, yeniçeri ve levent gibi askeri gruplar içerisinde gönülsüzlük, isyan, firar gibi hadiseler, Osmanlı savaş yöneticilerinin sıklıkla karşılaştığı ve alışageldiği türden hadiselerdi. Üstelik 1683-1699 savaşlarında firar eylemlerini, ciddi boyutlarda gerçekleştirenlerin nefir-i âmm halkı dışındaki normal askerler olduğu bilinmektedir. Bu itibarla birkaç münferit hadiseden nefir-i âmm uygulamasına yönelik genel bir itiraz ve karşı duruş sergilendiği anlamını çıkartmamak gerekir. Zira incelenen belgeler çerçevesinde ne ahaliden ne de il erlerinden seferlerin genel seyrini etkileyecek düzeyde geniş tabanlı bir şekilde sefere kayıtsız kalma ve firar hadisesine rastlanmamıştır. Yukarıda örnekleri verilen türde hadiselerle karşılaşıldığında Divan, derhal müdahale ederek, bireysel yükümlülükleri ve nefir-i âmm askerini görev yerlerine eksiksiz götürmekle ilgili sorumlulukları sert bir dille hatırlattığı³⁹ gibi ciddi önlemler almayı da ihmal etmemiştir.⁴⁰ Hükümlerde bu kişilerin “ism ü resmleri”nin derhal merkeze bildirilmesi ve cezalarının verilmesi emrediliyordu (Şakar 2007: 25, 102; İSAM, AŞS 44. 519. 222: 253/675). Giriş kısmında bahsedilen dinî ve kanunî yaptırımlar, nefir-i âmm çağrısına karşı geleceklerin direnç göstermeyi planladıklarında, konuyu bir kez daha düşünmelerine yetecek kadar etkili gözükmemesi, daha ziyade İslam hukukunun konuyla ilgili yaptırım gücünden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır (Tuğluca 2016a: 314).

SONUÇ

Bu çalışmada 17. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti’nde savaş için insan ve maddi kaynakları her zamankinden daha fazla seferber etmek amacıyla nefir-i âmm ilan edildiği ve bu ilanla toplumun her katmanından insanların sefere sürüldüğü ortaya konulmuştur. Osmanlı savaş yöneticileri, seferberlik için toplum nezdinde etkin bir meşruiyet sağlayan nefir-i âmm ilanı yanında fetva, ayet ve hadisleri içeren hükümleri sıklıkla taşraya göndermiştir. Böylelikle toplumun savaşa her zamankinden çok daha fazla katkı sağlamasının zeminini hazırlamışlardır. Bu zemin sayesinde toplumun tüm katmanlarının savaşa hem ekonomik hem de insan kaynağı olarak dâhil edilmeleri için devlet güçlü bir dayanak elde etmiştir. Savaşı yönetenler, bu dayanağı kullanarak muvazzaf askerler ile muvazzaf olmayan askerlerin sefere iştiraklerini daha etkin bir şekilde sağlamanın yanında normal savaş koşullarında sefere sürülmesi düşünülemeyecek olan ilmiye sınıfı ile reaya gibi gayr-i muharip unsurların da savaş içerisinde doğrudan muharip kuvvetler olarak yer almalarını sağlamıştır. İstihsali sağlayan reaya ile bilgi üreten ve bürokrasi hizmeti veren ilmiyenin nefir-i âmm çerçevesinde sefere sürülmesi bu savaşın normal savaşlardan en önemli farkına işaret etmektedir. Normal şartlarda herhangi bir savaşın finansman kaynağını teşkil eden ahali ile bürokratik işlerini yürüten

³⁸ Bir ordu için böyle bir gözlem örneğini 19. yüzyılın başında Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da fellahlardan kurduğu düzenli orduda görebiliyoruz. Khaled Fahmy’nin (2010: 252) tespitine göre ordudan 60.000, donanmadan 20.000 firar yaşanmıştır ki bu her iki kişiden birisinin firari olduğu anlamına gelmektedir.

³⁹ “tavâ’if-i mezbûrdan kal’a-i mezbûra imdâdına gitmekden bir ferdin imtinâ’ eyledüğü istimâ’ olunur ise o makûle gerek askeri ve gerek gayr-ı askeridir. Asla bir ferdine himâye olunmayup, eşedd-i ukûbetle muhkem haklarından gelinmesin mukarrer bilüp, hıdemât-ı dîn ü mubinde bezl-i maddûr eylesin deyü mü’ekked yazılmışdır” (Demir, 2010: 284).

⁴⁰ Kaçışları engellemek için geçitlerde görevli memurlara kaçak askerlerin geçirilmesine müsaade edilmemesine, edilirler ise kendilerinin hakkından gelineceğine dair hükümler gönderiliyordu (Tuğluca 2016b: 128).

ilmiye, Kutsal İttifak'a karşı savaşın sürdürülebilmesi için çok daha fazla fedakârlık yapmışlar ve sadece bu hizmetleriyle değil, bizzat savaşa muharip kuvvet ve insan gücü olarak da katkı sağlamışlardır.

Nefir-i âmm çağrısına gönüllü yahut zorunlu olarak katılanların bu çağrıya ciddi bir muhalefet sergilemedikleri anlaşılmaktadır. Gönülsüzlük, kaytarma ve firar gibi hususlar elbette her savaşta karşılaşılabilecek hadiselerdir. Ve incelenen belgelerde bunların izine rastlamak mümkündür. Ancak belgelerin bize aktardığına göre bu durumlar çoğunlukla münferit ve mahallî hadiseler olarak kalmış ve bu çağrıya karşı kitlesel bir direnç söz konusu olmamıştır. Ayrıca nefir-i âmm ile ilgili direnç gösterilerinin bir kısmı doğrudan sisteme karşı yapılan itirazlar değildi ve bunlar sadece sistem içerisinde yaşanan olumsuzluklara/haksızlıklara karşı gerçekleştirilen meşru itirazlar veya izin talepleriydi. Devletin askeri kaynakları her zamankinden daha fazla seferber etme çabasına karşı ciddi bir toplumsal tepkinin olmayışında, savaşın din içerisindeki pozisyonunun etkisi gözlenmektedir. Konuyla ilgili muhalefete karşı dinî ve kanunî yaptırımlar yüksek düzeydeydi. Nitekim bu şekildeki bir karşı çıkış, gevşeklik veya ağırdan alma, hem dünyada hem de "ahirette" çok ciddi şekilde cezalandırılmayı öngörüyordu.

KAYNAKLAR**A. Arşiv Kaynakları****Atik Şikâyet Defterleri**

BOA, AŞD 10, 12, 13

Beylikçi Kalemî Belgeleri

BOA, A.DVN. 191, 192, 193, 230

Mühimme Defterleri

BOA, MD 98, 99

Şer'îye Sicilleri

Afyon Şer'îye Sicili: İSAM, AŞS 44. 519. 222

Bolu Şer'îye Sicili: BOA, BŞS MŞH. ŞSC. d. 2101; İSAM, BŞS 79. 838. 2102

Kastamonu Şer'îye Sicili: BOA, KŞS MŞH. ŞSC. d. 5640.

Rodocuk Şer'îye Sicili: BOA, RŞS MŞH. ŞSC. d. 7324; BOA, RŞS MŞH. ŞSC. d. 7325.

Trabzon Şer'îye Sicili: İSAM, TŞS 191. 42. 08551

B. Kaynak Eser, Çeviri ve TranskripsiyonlarAbdullah b. İbrahim el-Üsküdarî, (t.y.), *Vâkı'ât-ı Ruzmerre*, C. 1, TSMK, Revan 1223.Ata Melik Alaüddin-i Cüveynî, (1983), *Tarih-i Cühanküşa Tercümesi*, C. I, (çev. T. Okbatan), Ankara: TTK.Defterdar Sarı Mehmed Paşa, (1995), *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. A. Özcan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.DEMİR, Mesut (2010), *1686-1687 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).DEMİR, Uğur (2006), *Târîh-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).DEMİRSOY, Muhammet H. (2001), *109 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).*Fetâvâ-yı Hindîyye (Fetâvâ-yı Alemgirîyye)*, (çev. Mustafa Efe), Akçağ Yayınları.GÖKBUNAR, Bekir (1996), *105 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).İbrahim Müteferrika (t.y.), *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem*, Süleymaniye Yazma Bağışlar Nüshası Demirbaş No: 6931.İdris-i Bitlisî, (2008), *Heşt Bihîşt*, C. II, (haz. Mehmet Karataş vd.), Ankara: BETAV.İNALCIK, H. - OĞUZ, M. (haz.), (1989), *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavatnâme*, Ankara: TTK.İPŞİRLİ, Mehmet (1982), "Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l- hikem fî Nizâmü'l-âlem", *TED*, C. X-XI: 239-278.İPŞİRLİ, Mehmet (1997), "Nahîfî'nin Nasihatü'l-Vüzerası", *TED*, C. XV: 15-27.İsazade, (1996), *İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, (haz. Z. Yılmaz), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.Kâtip Çelebi (t.y.), *Düstûru'l-amel lî-islâhi'l-halel*, Selîmiye Nüshası 22 Sel 2168/1.KILIÇ Mustafa (1996), *107 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyon, Tahlil ve Değerlendirme*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).Koçi Bey (1939), *Koçi Bey Risalesi*, (haz. A. Kemali Aksüt), İstanbul: Vakıf.Mehmed b. Mehmed Mevkûfâtî, (t.y.), *Şerh-i Mültekâl-Ebhur* Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 5217/1.Mevlânâ Mehmed Neşri, (2008), *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Çamlıca Yayınları.Mirzazade Salim Muhammed Emin b. Mirza Mustafa el-Kadi (t.y.), *Neylü'r-Reşad fî Emri'l-Cihad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa 555.ÖZCAN, Abdülkadir (haz.), (2003), *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Ankara: Türk Tarih

- Kurumu.
- Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, (2013), *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. I, (haz. A. Özcan vd.), İstanbul: Klasik.
- Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, (1989), *Solakzade Tarihi*, C. V, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞAKAR, Muzaffer Fehmi. (2007), *1101\1102 (1690\1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi [S. 1-145]*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- TOPAL, Mehmet (2001), *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- Topçular Kâtibi, (2003), *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, C. I, (haz. Z. Yılmaz), Ankara: TTK.
- TÜRKAL, Nazire Karaçay (2012), *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi).
- ÜNVER, Süheyl (1969), "XVII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Layiha", *Belleten*, C. XXXIII (129): 21-34.
- C. Araştırma ve İncelemeler**
- ÂGOSTON, Gabor (2009), "Savaş (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- AKDAĞ, Mustafa (1999), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Ankara: Barış.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed (1992), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri 5. Kitap Kanunî Devri Kanunnameleri II. Kısım Eyalet Kanunnameleri (I)*, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- AKSAN, Virginia (2003), "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri", *Devletin Silahlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (der. E. J. Zürcher), (çev. M. T. Akad), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AKSAN, Virginia (2010), *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (çev. G. Ç. Güven), İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- BARKEY, Karen (2011) *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, (çev. Z. Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı (1974), *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1985), *Hukuk-ı İslamiye ve İstilah-ı Fıkhiye Kamusu*, C. III, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- CEZAR, Mustafa (2013), *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Ankara: TTK.
- CHASE, Kenneth (2008), *Ateşli Silahlar Tarihi*, (çev. F. Tayanç ve T. Tayanç), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- CİN, Halil (1985), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- DOĞRU, Halime (1990), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- FAHMY, Khaled (2010), *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (çev. D. Zarakolu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- FINKEL, Caroline (1988), *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593-1606*, Wien: Verlag Und Kleinoffsetdruck (Yayınlanmamış doktora tezi).
- HADDURİ, Macid (1999), *İslam Hukukunda Savaş ve Barış*, (çev. F. Gedikli), İstanbul: Yöneliş.
- HEINZALMANN, Tobias (2009), *Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, (çev. T. Noyan), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İLGÜREL, Mücteba (1998), "İl Erleri Hakkında", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12/1: 125-140.
- İLGÜREL, Mücteba (2000), "İl Erleri", *DİA*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İMAMOĞLU, Abdullah Taha (2014), "I. Dünya Savaşına Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi*, 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası Sempozyumu, Çanakkale, Türkiye, 6-8 Kasım 2014: 151-179.
- İNALCIK, Halil (1980), "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, Tomus IV, Anno, Leuven Peeters.
- KAVAS, Ahmet (2001), "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXI: 31-68.

- LACUSSEN J. - ZÜRCHER E. J. (2003), “Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihî Çerçeve”, *Devletin Silahlanması Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (der. E. J. Zürcher), (çev. M. T. Akad), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MERGEN, Nazlı Esim (2001), *The Yaya and Müsellem Corps in the Ottoman Empire (Early Centuries)*, Ankara: Bilkent Üniversitesi (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- MURPHEY, Rhoads (2007), *Osmanlı’da Ordu ve Savaş*, (çev. M. T. Akad), İstanbul: Homer Kitabevi.
- NOTH, Albrecht (1999), *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*, (çev. İ. Catay), İstanbul: Özne Yayınları.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan (2012), *Ayntab Sipahiler Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak (1530-1647)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Ankara: MEB.
- REDHOUSE, James W. (2001), *Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şemsettin Sami, (1989), *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TUĞLUCA, Murat (2016a), “Kutsal İttifak” a Karşı “Kutsal Çağrı”: Osmanlı’da Cihad ve Nefir Âmm İlamı (1686)”, *HÜSBED*, C. IX (1): 299-317.
- TUĞLUCA, Murat (2016b), *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: TTK.
- UNAN, Fahri (2004), *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- UYAR, M. - ERICKSON E. J. (2014), *Osmanlı Askeri Tarihi*, (çev. M. Uyar), İstanbul. Türkiye İş Bankası.
- UZUNÇARŞILLI, İsmail H. (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, C. I/II, Ankara: TTK.